

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი

ხელნაწერის უფლებით

თეიმურაზ ჯოჯუა

**XII საუკუნის ქართული ხელნაწერი
კრებული (Ven.4) და მისი ანდერძ-მინაწერები
(ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი გამოკვლევა)**

ისტორიის დოქტორის (Ph.D.) აკადემიური ხარისხის
მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაციის

მ ა ც ნ ე

თბილისი
2012

სადისერტაციო ნაშრომი შესრულებულია ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტში

სამეცნიერო ხელმძღვანელი **მარიამ ჩხარტიშვილი**

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი

ოფიციალური რეცენზენტები: **1. ბონელი არახამია**

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი

2. ბოჩა ჯაფარიძე

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი

დისერტაციის დაცვა შედგება 2012 წლის 11 ივლისს, 16 საათზე, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის სადისერტაციო კომისიის სხდომაზე.

მისამართი: 0179, თბილისი, ი. ჭავჭავაძის 1, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის I კორპუსი, 307 აუდიტორია.

დისერტაციის გაცნობა შეიძლება ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სამეცნიერო ბიბლიოთეკაში.

სადისერტაციო საბჭოს სწავლული მდივანი,
ფილოსოფიის მეცნიერებათა დოქტორი,
პროფესორი

ა. ყულიჯანაშვილი

ნაშრომის სამართო დახასიათება

საკვლევი თემის აქტუალურობა. ხელნაწერი წიგნების აშეიბზე შესრულებული ანდერძ-მინაწერები (კოლოფონები) ისტორიული წყაროების ერთ-ერთ ყველაზე უფრო საინტერესო სახეს წარმოადგენს. ანდერძ-მინაწერები შინაარსობლივი თვალსაზრისით, შეიძლება დაიყოს მემორიალური, იურიდიული და სხვა ხასიათის ძეგლებად.

ანდერძ-მინაწერებს, უმრავლეს შემთხვევაში, ახასიათებთ სამი ძირითადი ნიშანი: 1. რაიმე სახის მიზეზ-შედეგობრივი კავშირი იმ ხელნაწერთან, რომლის აშეიბზეც შესრულებულია ესა თუ ის კოლოფონი; 2. ტექსტის ლაკონიური ხასიათი და ამით გამოწვეული ინფორმაციული შეზღუდულობა; და 3. ავტენტურობა ანუ კოლოფონის შესრულების დროითი სიახლოვე ტექსტში გადმოცემულ ამბებთან.

ჩამოთვლილი მახასიათებელი ნიშნების გამო ანდერძ-მინაწერები, მართალია, მოკლე, მაგრამ სანდო და მრავალფეროვან ცნობებს გვაწვდიან საქართველოს საერთო თუ საეკლესიო ისტორიის შესახებ.

ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერებს ქართველი ისტორიკოსები ჯერ კიდევ XIX საუკუნიდან იკვლევენ. დღეისათვის ამ მიმართულებით საქმოდ დიდი სამუშაო შესრულებული: გამოქვეყნებულია ასეულებით კოლოფონის ტექსტი და ამ ტექსტებისადმი მიძღვნილი ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი ნაშრომები.

თუმცა, ხსენებულ პუბლიკაციებზე დაკვირვება აჩვენებს, რომ ქართველი ისტორიკოსების კვლევის საგანს, ძირითადად, იმ ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერები წარმოადგენს, რომლებიც, საქართველოს სიძველეთსაცავებში ინახება. სრულებით საპირისპირო სურათი გვაქვს ევროპის უნივერსიტეტებში, ბიბლიოთეკებში, მუზეუმებსა თუ საეკლესიო ცენტრებში დაცულ ქართულ ხელნაწერთან დაკავშირებით, რომელთა ანდერძ-მინაწერები, პრაქტიკულად, შეუსწავლელია.

ამ მხრივ, განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია ავსტრიის (ვენის) ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში დაცული ხუთი უძვირფასესი ქართული ხელნაწერი წიგნი, რომელთა ანდერძ-მინაწერებიც აქამდე არასოდეს გამხდარა ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი შესწავლის საგანი (თუ, რასაკვირველია, ასეთად არ ჩავთვლით გრიგოლ ფერაძისა და ვახტანგ იმნაიშვილის კოდიკოლოგიური ხასიათის ნაშრომებს).

ვენის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერი წიგნების კოლექციიდან ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი თვალსაზრისით, განსაკუთრებით საინტერესო ნუსხას წარმოადგენს მეოთხე ნომრით რეგისტრირებული 1160 წლის გარეჯული კრებული, იგივე Ven.4, რომლის აშეიბზეც გარეჯის მრავალმთასა და წმიდა მიწაზე მყოფი სხვადასხვა პირების მიერ შესრულებული XII-XIX საუკუნეების ასზე მეტი კოლოფონის ტექსტია შესრულებული. აღნიშნული ხელნაწერი და მისი ანდერძ-მინაწერები ყურადღებას ორი ძირითადი მიზეზის გამო იპყრობს:

1. Ven.4 წარმოადგენს გარეჯის სამონასტრო სკრიპტორიუმიდან გამოსულ ჩვენთვის ცნობილ უძველეს ხელნაწერ წიგნს. შესაბამისად, მის შედგენილობასა თუ ცალკეულ ტექსტებზე დაკვირვებას შეუძლია, გარკვეული წარმოდგენა შეგვიქმნას XII საუკუნის გარეჯელი მამების სამონასტრო ყოფის,

ადგილობრივ მონასტრებში მიმდინარე სამწიგნობრო პროცესებისა და ზოგადად, ქვეყანაში არსებული საეკლესიო-კულტურული ვითარების შესახებ.

2. განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს გარეჯული კრებულის აშოებზე შესრულებული XII-XIX საუკუნეების ათეულობით ანდერძ-მინაწერის ტექსტი. ამ კოლოფნებზე ზედაპირული დაკვირვებაც კი ცხადყოფს, რომ მათ ტექსტებში დაცულია უმდიდრესი და პრაქტიკულად, უცნობი წერილობითი ცნობები გარეჯის მრავალმთის, იერუსალიმის ქართული კოლონიისა და ზოგადად, საქართველოს ისტორიის მრავალი სადავო თუ ბუნდოვანი პრობლემის შესახებ.

ვფიქრობთ, ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, სრულებით ნათელია, თუ რაოდენ მნიშვნელოვან და საჭირო საქმეს წარმოადგენს ვენის ნაციონალური ბიბლიოთეკის №4 ხელნაწერის აშოებზე დაცული ანდერძ-მინაწერების ერთად თავმოყრა, მათი გეგმაზომიერი შესწავლა და ისეთი სამეცნიერო ნაშრომის შედგენა-გამოცემა, სადაც, ერთის მხრივ, წარმოდგენილი იქნება გარეჯული კრებულის კოლოფონების ტექსტები, ხოლო, მეორე მხრივ, ამ ანდერძ-მინაწერებისადმი მიძღვნილი ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი გამოკვლევა.

საკვლევი თემის მიზანი. საკვლევი თემის უმთავრესი მიზანია Ven.4-ში წარმოდგენილი ცალკეული თხზულებებისა და მის აშოებზე შესრულებული XII-XIX საუკუნეების ანდერძ-მინაწერების სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოტანა, მათი ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი კუთხით შესწავლა და მიღებულ შედეგებზე დაყრდნობით, სამეცნიერო წრეებისათვის აქამდე უცნობი ისტორიული პირების, ფაქტებისა თუ პროცესების წარმოჩენა, სპეციალურ ლიტერატურაში დამკვიდრებული ცალკეული დებულებების დაზუსტება ან ახლებურად გაშუქება, სხვა მკვლევართა მიერ გამოთქმული ზოგიერთი მოსაზრების დამატებითი არგუმენტებით შემაგრება და სხვ.

ნაშრომის მეთოდოლოგიური ბაზა. დისერტაციაში წარმოდგენილი წყაროთმცოდნეობითი კვლევა ისტორიული წყაროთმცოდნეობის დარგის კომპლექსურ მეთოდს ეფუძნება, ისტორიული რეპრეზენტაციის ფორმა კი ემპირიციზმია.

ნაშრომის მეცნიერული სიახლე. ნაშრომში Ven.4-ის ანდერძ-მინაწერების არქეოგრაფიულ-კოდიკოლოგიური და ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი შესწავლის საფუძველზე, წარმოდგენილია შემდეგი ძირითადი მეცნიერული სიახლეები: გამოვლენილია Ven.4-ის გადამწერის მიერ გადანუსხული კიდევ ერთი ხელნაწერი წიგნი, რომლის წარმომავლობაც აქამდე დადგენილი არ იყო; გარეჯულ კრებულში შეტანილი უცნობი დოკმატიკურ-პოლემიკური ტრაქტატის დახმარებით, გარკვეულია XII-XIII საუკუნეების ქართულ-სომხური საეკლესიო ურთიერთობების ერთი მნიშვნელოვანი საკითხი; სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოტანილია Ven.4-ის აშოებზე დაცული XII-XIX საუკუნეების ოცამდე უცნობი ან ნაკლებად ცნობილი ანდერძ-მინაწერის ტექსტი; გარეჯული კრებულის ანდერძზე დაყრდნობით, კორექტირებულია საქართველოს მეფის გიორგი III-ის ზეობის ქრონოლოგია; რეკონსტრუირებულია Ven.4-ის კოლოფონებში მოხსენიებული უცნობი ან ნაკლებად ცნობილი თხუთმეტამდე ქართველი პილიგრიმის ბიოგრაფიული პორტრეტი; გარეჯული კრებულის მინაწერებში მოხსენიებულ უცნობ ქართველ საეკლესიო იერარქთა სახელები შეტანილია შესაბამის მღვდელმთვართა ქრო-

ნოლოგიურ რიგებში; Ven.4-ის მინაწერზე დაყრდნობით, დადგენილია აფხაზეთის საკათოლიკოსო რეზიდენციის ხობის მონასტერში გადმოტანის აქამდე უცნობი ფაქტი და სხვ.

ნაშრომის პრაქტიკული მნიშვნელობა. სადისერტაციო ნაშრომი დახმარებას გაუწევს საქართველოს XII-XIX საუკუნეების ისტორიითა და წყაროთმცოდნეობით დაინტერესებულ მკვლევარებს, სტუდენტებსა და ფართო საზოგადოებას. შესაძლებელია ნაშრომის გამოყენება საუნივერსიტეტო სასწავლო პროგრამებშიც.

ნაშრომის აპრობაცია. ნაშრომის ცალკეული თავები და ქვეთავები შვიდი მოხსენების სახით არის წაკითხული 2001-2007 წლებში ივანე ჯავახიშვილის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტსა და სხვა სამეცნიერო თუ უმაღლეს სასწავლო დაწესებულებებში გამართულ კონფერენციებზე, რამდენიმე საკითხი კი ათი სტატიის სახითაა დაბეჭდილი 2002-2008 წლებში გამოქვეყნებულ სხვადასხვა სამეცნიერო კრებულებსა თუ ჟურნალებში (იხ. სადისერტაციო თემასთან დაკავშირებით გამოქვეყნებული ნაშრომების ჩამონათვალი).

ნაშრომის სტრუქტურა. ნაშრომი შედგება შესავლისაგან, სამი თავისაგან და დასკვნისაგან. ნაშრომს ერთვის დამოწმებული ლიტერატურის ჩამონათვალი.

საღისმეტაციო ნაშრომის შინაარსი

შ ე ს ა მ ა ლ ი

ნაშრომის შესავალში მიმოხილულია საკვლევი პრობლემის აქტუალობა, კვლევის მიზანი და ამოცანები, მოსალოდნელი სამეცნიერო სიახლე და ნაშრომის სტრუქტურა (იხ. ზემოთ).

თავი I. გარეჯული კრებულისა (Ven.4) და მისი ანდერძ-მინაწერების სამეცნიერო კვლევის ისტორია, ხელნაწარის აღწერილობა და მისი კოდიკოლოგიური ანალიზი

§1. გარეჯული კრებულისა (Ven.4) და მისი ანდერძ-მინაწერების სამეცნიერო კვლევის ისტორია. Ven.4-ისა და მისი ანდერძ-მინაწერების (კოლოფონების) სამეცნიერო შესწავლის საქმეს თითქმის ას ორმოცდაათ წელზე მეტი ხნის ისტორია აქვს. ამ პროცესს საფუძველი ჩაუყარა ქართველმა სიძველეთმცოდნემ ნიკო ჩუბინაშვილმა, რომელმაც 1845 წლის მაისში, წმიდა მიწაზე მოგზაურობის დროს, საკუთარი თვალით მოიხილა იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტრის წიგნთსაცავში დაცული გარეჯული კრებული.

აქედან მოყოლებული, Ven.4-ში წარმოდგენილი თორმეტი თხზულება და მისი ანდერძ-მინაწერები მეტნაკლები სისრულით შეისწავლეს: გრიგოლ ფერაძემ (1940, 2004 წწ.), ლევან მენაბდემ (1962 წ.), ზურაბ სარჯველაძემ (1983 წ.), ელენე დოხანაშვილმა (1985 წ.), გულნაზ კიკნაძემ (1989 წ.), ელგუჯა გიუნაშვილმა (1995 წ.), ვახტანგ იმნაიშვილმა (2001, 2004, 2008 წწ.), ქეთევან ასათიანმა (2003 წ.), მიხეილ ქავთარიამ (2003 წ.), ციალა ქურციკიძემ (2003 წ.), ექვთიმე კოჭლამაზაშვილმა (2004 წ.) და დარეჯან კლდიაშვილმა (2008 წ.).

დასახელებულ მკვლევართა მიერ გამოქვეყნებულ ნაშრომებში, ძირითადად, წარმოდგენილია Ven.4-ში დაცული თხზულებებისა და მისი ანდერძ-მინაწერების ფილოლოგიური (ტექსტოლოგიურ-კოდიკოლოგიური) კვლევის, ხოლო, იშვიათად, ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი ანალიზის შედეგები. დღეისათვის ამ მიმართულებით წარმოებულ კვლევას მხოლოდ დარეჯან კლდიაშვილის ნაშრომში ვხვდებით, რომელსაც ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი კუთხით გარეჯული კრებულის ერთი მინაწერი აქვს შესწავლილი.

წინამდებარე ნაშრომის I თავის პირველ პარაგრაფში დაწვრილებით არის განხილული თითოეული ზემოთ ნახსენები ავტორის გამოკვლევა, რეზიუმირებული სახითაა წარმოდგენილი მკვლევართა მიერ შემოთავაზებული ძირითადი დასკვნები და დებულებები, შეფასებულია განხილული ნაშრომების ძირითადი ღირსებები და ცალკეული ნაკლოვანებანი, ნაჩვენებია მათი ავტორების მიერ შესრულებული სამუშაოების მნიშვნელობა გარეჯული კრებულისა და მისი ანდერძ-მინაწერების შესწავლის საქმეში. აქვეა მოტანილი ჩვენს მიერ საღისმეტაციო ნაშრომის თემასთან დაკავშირებით ჩატარებული კვლევითი სამუშაოების მოკლე აღწერილობაც.

§2. გარეჯული კრებულის (Ven.4) აღწერილობა და მისი კოდიკოლოგიური ანალიზი. Ven.4 თორმეტი სხვადასხვა თხზულებისაგან შედგენილ

მოზრდილ კრებულს წარმოადგენს. ხელნაწერს აქვს თავისი კერძო სახელწოდება: „სანატრელი“, რაც საკმაოდ იშვიათი მოვლენაა ქართული მწიგნობრობის ისტორიაში. გარეჯული კრებული „სანატრელის“ სახელით არის მოხსენიებული ხელნაწერის 1160 წლის ანდერძში (304v), აგრეთვე, 1363 (3r) და 1570 (305r) წლების მინაწერებში.

გარეჯული კრებული ქალაღღზეა დაწერილი და სამას ექვს ფურცელს შეიცავს (თითოეული ფურცლის ზომა, საშუალოდ, 31X25 სმ-ია). აქედან, პირველი (პაგინაციის გარეშე დატოვებული) და ბოლო, დაუწერლად დატოვებული ფურცლები (პირობითად, 1rv და 306rv) თეთრი ფერის თხელი ქალაღღისაგანაა გამოჭრილი. ეს ფურცლები ხელნაწერში, სავარაუდოდ, ვენის ეროვნული ბიბლიოთეკის თანამშრომლების მიერ, Ven.4-ის ბოლო რესტავრაციის დროს, 1931 წელს არის ჩაკინძული. გარეჯული კრებულის რიგით მეორე (აგრეთვე, პაგინაციის გარეშე დატოვებული) ფურცელი (პირობითად, 2rv) ხელნაწერის პირველ და ბოლო ფურცლებთან შედარებით, ცოტა უფრო სქელი თეთრი ქალაღღისაგანაა დამზადებული. ამ ფურცელზე შესრულებული რამდენიმე მინაწერიდან ყველაზე უფრო ადრეული კოლოფონი 1772 წლით თარიღდება, ამიტომ ფურცელი Ven.4-ში 1772 წლამდე უნდა იყოს ჩაკინძული.

ხელნაწერის მომდევნო სამას ორი ფურცელი (3rv-304rv) ანუ პრაქტიკულად, მთელი Ven.4, მოყვითალო ფერის, კარგად დამუშავებული ზედაპირის მქონე, სქელ, მაღალხარისხიან ქალაღღზეა დაწერილი. ქალაღღს ჭვირნიშანი არ აქვს. მისგან გამოჭრილი თითოეული ფურცლის recto-verso-ზე ამოკაწერის წესით ჰორიზონტალური და ვერტიკალური ხაზებია გაკლებული, რომლებიც ტექსტის სიმეტრიულად წერისათვისაა განკუთვნილი.

Ven.4-ის რიგით სამას მეხუთე ფურცელი (305rv) თეთრი ფერის საშუალო სისქის ქალაღღისაგან არის დამზადებული. ამ ფურცელზე შესრულებული რამდენიმე კოლოფონიდან ყველაზე უფრო ადრეულია ურბნელი მთავარეპისკოპოსის ვლასეს 1570 წლის ვრცელი მინაწერი, რომელსაც 305r-ს მთელი ზედა ნახევარი და შუა არე უჭირავს. კოლოფონის შინაარსი (აქ ვლასე ურბნელი მის მიერ Ven.4-ის აღდგენა-განახლების ამბავს მოგვითხრობს) და მისთვის შერჩეული, აშკარად აქცენტრირებული ადგილი, სავარაუდოდ, იმაზე მიგვითითებს, რომ ფურცელი ხელნაწერში სწორედ ამ კოლოფონის დაწერის მიზნით, უშუალოდ ვლასე ურბნელის მიერ, 1570 წელს არის ჩაკინძული.

Ven.4-ს ორმაგი პაგინაცია აქვს. პირველი – რვეულებრივი, მეორე კი – ფურცლობრივი. აქედან, პირველი, რვეულებრივი პაგინაცია ხელნაწერის გადამწერის ხელით არის შესრულებული და გარეჯული კრებულის შედგენის თანადროულია (პაგინირებისათვის გამოყენებულია წერტილებით, მძიმეებითა და განივი ხაზებით დეკორირებული ასომთავრული გრაფემები). Ven.4-ის მეორე, ფურცლობრივი პაგინაცია არაბული ციფრებითაა შესრულებული. ამ პაგინაციის ავტორს ხელნაწერის სულ ბოლო, 1931 წელს ჩაკინძული ფურცელიც (306rv) აქვს დანომრილი. აქედან, ირკვევა, რომ Ven.4-ის ფურცლობრივი პაგინაცია 1931 წლის ახლოხანებში, ვენის ეროვნული ბიბლიოთეკის თანამშრომლების მიერ უნდა იყოს შესრულებული.

გარეჯულ კრებულს ახლავს 2r-ზე შესრულებული „ხანდუკის“ ტექსტი, რომელიც, პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით, Ven.4-ის გადაწერის

თანადროული არ არის და XII საუკუნეზე გაცილებით უფრო მოგვიანო პერიოდს მიეკუთვნება. „ზანდუკი“, პირველ რიგში, იმით არის აღსანიშნავი, რომ მასში გარეჯულ კრებულში შეტანილი თხზულებების სათაურები ხელნაწერის ძირითადი ტექსტისაგან საკმაოდ განსხვავებული და შემოკლებული სახით არის წარმოდგენილი.

Ven.4-ში შეტანილ თხზულებებზე დაკვირვება აჩვენებს, რომ ისინი ძველი ქართული მწერლობის სხვადასხვა ჟანრებს მიეკუთვნება. ამ თორმეტი საკითხავიდან ოთხი თხზულება (№1, №3, №4 და №10) ჰომილეტიკური ხასიათის ძეგლია, სამი საკითხავი (№6, №7 და №11) პაგიოგრაფიული ხასიათის აპოკრიფებსა თუ წმინდად პაგიოგრაფიულ თხზულებებს წარმოადგენს, დანარჩენი ხუთი ტექსტი კი ეგზეგეტიკური (№2), ჰომილეტიკური ან აპოკრიფული (№5), დოგმატიკურ-პოლემიკური (№8), ბიბლიურ-ჰიმნოგრაფიული (№9) და ისტორიულ-ქრონოგრაფიული (№12) ჟანრის თხზულებებია. ჩამოთვლილი საკითხავები ხელნაწერში კალენდრული წესის დარღვევით არის დალაგებული.

გარეჯული კრებულის ამ არსებითი თავისებურებების (თხზულებათა ჟანრობრივი მრავალფეროვნება და მათი დალაგების არაკალენდრული წესი) გამოყოფა საშუალებას იძლევა, კრიტიკულად იქნას გააზრებული გრიგოლ ფერაძის მიერ გამოთქმული და სხვა მკვლევართა ნაშრომებში გამოვლენილი მოსაზრება, რომ Ven.4 მრავალთავის ტიპის კრებულს წარმოადგენს. ჩვენი დაკვირვებით, გარეჯული კრებული წარმოადგენს არა მრავალთავის ტიპის ხელნაწერს ანუ ისეთ ლიტურგიკულ კრებულს, სადაც დიდი საეკლესიო დღესასწაულებისათვის განკუთვნილი პაგიოგრაფიული და ჰომილეტიკური ხასიათის საკითხავები კალენდრული პრინციპით არის დალაგებული, არამედ – სრულებით განსხვავებული ხასიათის კრებულს, რომელსაც პირდაპირი ლიტურგიკული დანიშნულება არ გააჩნია და დიდი ალბათობით, ბერ-მონაზონთათვის განკუთვნილ, კერძოდ საკითხავ წიგნად გვევლინება.

გარეჯული კრებულის გადამწერის ვინაობის, გადაწერის დროისა და ადგილის შესახებ პირდაპირ მითითებას გვაწვდის ხელნაწერის ვრცელი ანდერძი (304v). როგორც ამ კოლოფონიდან ვიკებთ, Ven.4 გადაწერილია ნიკოლოზ ნიკრაის მიერ, 1160 წელს, გარეჯის მრავალთავში, წმ. დავით გარეჯელის ლავრისა თუ უდაბნოს მონასტრის მიდამოებში, ჯერჯერობით დაუდგენელი ტიპის საგანგში, რომელიც ბერთას სახელით იყო ცნობილი.

გარეჯული კრებულის წარმომავლობის დადგენის შემდეგ ჩვენი ყურადღება მიიპყრო ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის ქართული ხელნაწერი წიგნების H კოლექციაში 1669-ე ნომრით დაცულმა წმ. იოანე სინელის „კლემასმა“, იგივე H-1669-მ. ეს ხელნაწერი H კოლექციის აკადემიური „აღწერილობის“ IV ტომში, პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით, XII-XIII საუკუნეებით არის დათარიღებული. ამავე „აღწერილობის“ მიხედვით, H-1669-ის გადაწერის ადგილი უცნობია. სამაგიეროდ, „აღწერილობაში“ მოტანილია ხელნაწერის ერთ-ერთი მცირე ანდერძი და მასზე დაყრდნობით, აღნიშნულია, რომ H-1669 გადაწერილია ვინმე ნიკრაის მიერ (H-1669-ს გადაწერის ვრცელი ანდერძი არ ახლავს. ხელნაწერის პირველი თხუთმეტი და ბოლო რამდენიმე ფურცელი დაკარგულია. სავარაუდოდ, ამ ფურცლებთან ერთად არის დაკარგული H-1669-ის ვრცელი ანდერძიც).

Ven.4-ისა და H-1669-ის გადამწერების ნართაული ზედწოდებების (ნიკრავი) იდენტურობიდან გამომდინარე, ჩვენ ერთმანეთს შევუდარეთ ამ ხელნაწერების ძირითადი ტექსტები და საბოლოოდ დავადგინეთ, რომ Ven.4 და H-1669 ერთი და იმავე ხელით არის ნაწერი.

ამრიგად, ირკვევა, რომ ნიკოლოზ ნიკრავი დახელოვნებული კალიგრაფი იყო და XII საუკუნის II ნახევარში – 1160 წელსა და მის ახლო ხანებში, გარეჯის მრავალმთაში გადაწერილი ჰქონდა ორი ხელნაწერი წიგნი: 1. კრებული „სანატრელი“, იგივე Ven.4; და 2. წმ. იოანე სინელის „კლემაქსი“, იგივე H-1669.

H-1669 ფილოლოგოსებისა და ხელოვნებათმცოდნეების მიერ საკმაოდ კარგად არის შეწავლილი. ხელნაწერის მკვლევართაგან განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია ვახტანგ ბერიძე, რომელმაც მეტად საინტერესო შეფასება მისცა ნიკოლოზ ნიკრავის მხატვრულ-კალიგრაფიულ ოსტატობას: „ნიკრავი კალიგრაფი კი ყოფილა, მაგრამ პროფესიონალი მხატვარი არა. მისი ნახატები უფრო ხალხური შემოქმედების ნიმუშებია. ამ უცნაური წიგნის ფურცლებზე თითქოს ხალხური ზღაპრების ფანტაზია და ხალხური იუმორიც კია შემოჭრილი. იშვიათად თუ მოიძებნება ხელნაწერი, რომელშიაც გადამწერის ინდივიდუალობა ასე მკაფიოდ, უშუალოდ და გულუბრყვილოდ ჩანდეს“. მართალია, ამ შეფასებისას ვახტანგ ბერიძე ნიკოლოზ ნიკრავის მიერ გადაწერილ მხოლოდ ერთ ხელნაწერს, H-1669-ს ეყრდნობოდა, მაგრამ მის მიერ გამოთქმული მოსაზრებები Ven.4-საც იმდენად ზუსტად შეესაბამება, რომ მათი განვრცობა გარეჯულ კრებულზედაც თამამად შეგვიძლია.

დღეისათვის Ven.4-ის აშიებზე დაცულია XIV-XIX საუკუნეების ასზე მეტი მინაწერის ტექსტი, რომელთა ერთი ნაწილი საშუალებას გვაძლევს, თვალი გავადევნოთ ხელნაწერის თავგადასავალს აღნიშნულ პერიოდში. ამ თვალსაზრისით, გარეჯული კრებულის კოლოფონებიდან, პირველ რიგში, გამოიყოფა ურბნელი მთავარეპისკოპოსის ვლასეს მინაწერი (305r).

კოლოფონის ტექსტში აღნიშნულია, რომ 1570 წელს ვლასე ურბნელმა, თბილელი მთავარეპისკოპოსისა და ჯვარის მამის (იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტრის წინამძღვრის) ბარნაბას ბრძანებით, საფუძვლიანად განაახლა გარეჯული კრებული, რომელიც იმ დროისათვის ძლიერ დაზიანებული და მოხმარებისათვის გამოუსადეგარი იყო.

მინაწერში მოხსენიებული ვლასე ურბნელისა და ბარნაბა თბილელის შესახებ ქართულ წერილობით ძეგლებში საკმაოდ მრავალრიცხოვანი ცნობებია დაცული (ამ ცნობების საფუძველზე, წინამდებარე ნაშრომში შექმნილი სრულად არის დადგენილი ხსენებულ მღვდელმთავართა ბიოგრაფია). როგორც მათი შესწავლიდან ირკვევა, 1570 წელს ურბნელი ვლასე სააკასძე და თბილელი ბარნაბა ფავნელის შვილი საქართველოდან წმიდა მიწაზე გაემგზავრნენ და რამდენიმე თვის განმავლობაში (და არა 1570-1572 წლებში, როგორც ეს აქამდე იყო მიღებული სამეცნიერო ლიტერატურაში) საკუთარი ხელით განაახლეს იერუსალიმის ქართული კოლონიის კუთვნილი ცხრა ხელნაწერი წიგნი (განახლებული ხელნაწერების რაოდენობა, სავარაუდოდ, უფრო მეტი უნდა ყოფილიყო, თუმცა დღეისათვის მხოლოდ ცხრა ასეთი წიგნია გამოვლენილი).

ხსენებული ცხრა ხელნაწერიდან შვიდი წიგნი ვლასე ურბნელმა და ბარნაბა თბილელმა ცალ-ცალკე გააცხოველეს (ვლასე ურბნელმა – ხუთი

ხელნაწერი, ხოლო ბარნაბა თბილელმა – ორი წიგნი), დანარჩენი ორი წიგნი კი ქართველმა მღვდელმთავრებმა ერთობლივად განაახლეს. ისინი ცალ-ცალკე მუშაობის დროს ხელნაწერის შეკვრა-შეკაზმვასთან და ტექსტის განახლება-გაცხოველებასთან დაკავშირებულ სამუშაოს მთლიანად თვითონ ასრულებდნენ, ერთობლივი მუშაობის დროს კი საკმე შემდეგი სახით ჰქონდა განაწილებული: ვლასე ურბნელი ხელნაწერის შეკვრა-შეკაზმვით იყო დაკავებული, ბარნაბა ტფილელი კი შელახულ ტექსტს აცხოველებდა.

აღსანიშნავია, რომ ვლასე ურბნელი ხელნაწერების აღდგენა-განახლების საქმეს უსასყიდლოდ არ ასრულებდა და მას შესრულებული სამუშაოს საფასური იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტრის საღაროდან ეძლეოდა. ურბნელ მღვდელმთავარს გასამრჯელოს უშუალოდ ბარნაბა თბილელი უხდიდა, რომელიც, იმავედროულად, ჯვარის მამაც იყო (თავად ბარნაბა თბილელის გასამრჯელოს შესახებ (თუკი იგი საერთოდ იღებდა სახლადურს) რაიმე ცნობას ჯერჯერობით ვერ მივაკვლიეთ).

ჩვენი დაკვირვებით, ვლასე ურბნელის მიერ წმიდა მიწაზე რესტავირებულ ქართულ ხელნაწერ წიგნებს შორის უნდა ყოფილიყო გარეჯული კრებულიც, რომელიც იმხანად, როგორც ჩანს, იერუსალიმის ერთ-ერთ ქართული მონასტრის (ჯვრის მონასტრის?) საკუთრებას წარმოადგენდა. აღნიშნული დასკვნა მთლიანად ადასტურებს გრიგოლ ვერაძის მიერ გამოთქმულ მოსაზრებას, რომ 1160 წელს გარეჯში გადაწერილი Ven.4 1570 წელს უკვე იერუსალიმში იყო გადატანილი და წმიდა მიწაზე ინახებოდა.

გარეჯული კრებულის წმიდა მიწაზე მოხვედრის გრიგოლ ვერაძის მიერ დადგენილ ვრცელ ქრონოლოგიურ მონაკვეთს (1160-1570 წწ.) მნიშვნელოვნად ავიწროვებს Ven.4-ის ორი სხვა კოლოფონის ტექსტი. აქედან, პირველ, უთარიღო მინაწერში (120r) მოხსენიებული არიან ვინმე ამბროსე (კოლოფონის დამწერი) და პატრონი ქაიხოსრო, ხოლო მეორე, განსხვავებული ხელით დაწერილ, აგრეთვე, უთარიღო მინაწერში (18v) – აღდგომელი იოსებ ხუნტუსძე და მისი დედა მხექალი.

აქ ნახსენები ოთხივე პირის სახელი ქართული ისტორიოგრაფიისათვის კარგად არის ცნობილი. კერძოდ, პატრონი ქაიხოსრო იგივე სამცხის ათაბაგი ქაიხოსრო I-ია (1498-1500 წწ.), ამბროსე – ქაიხოსრო I-ის გაზრდილი მხატვარ-კალიგრაფი, აღდგომელი იოსებ ხუნტუსძე – იერუსალიმის აღდგომის ტაძრის მოძღვარი და გაწაფული მწიგნობარი, მხექალი კი (ეს Ven.4-ის მინაწერიდანაც ჩანს) – იოსებ ხუნტუსძის დედა. ამ ოთხი ისტორიული პირის შესახებ XV-XVI საუკუნეების ქართულ და უცხოურ წერილობით წყაროებში საკმაოდ მრავალრიცხოვანი ცნობებია დაცული (ამ ცნობების საფუძველზე, წინამდებარე ნაშრომში შეძლებისდაგვარად სრულად არის დადგენილი ამბროსესა და იოსებ ხუნტუსძის ბიოგრაფია).

აღნიშნული ცნობების საფუძველზე, ელენე მეტრეველის მიერ დადგენილია, რომ 1501 წელს ამბროსემ, სამცხის ათაბაგის მზეჭაბუკის (1500-1515 წწ.) ბრძანებით, აღმოსავლეთ საქრისტიანოს სამონასტრო ცენტრებში იმოგზაურა და ამ სავანეებში, ქაიხოსრო I-ის სულის მოსახსენიებლად, სამცხის სამთავრო კარის მიერ გაგზავნილი მდიდრული შეწირულობები ჩაიტანა. გარდა ამისა, ამბროსე თავადაც შეეწია ათონისა და იერუსალიმის ქართულ კოლონიებს და საკმაოდ დიდი მატერიალური დახმარება აღმოუჩინა მათ. როგორც ცნობილია, წმიდა მიწაზე ჩასულმა ამბროსემ საკმაო

ხანი დაჰყო იერუსალიმის ჯვრის მონასტერში და იქ ყოფნის დროს ოთხთავის გადაწერაც კი მოასწრო.

რაც შეეხება იოსებ ხუნტუსძეს, იგი, ლევან მენაბდისა და დარეჯან კლდიაშვილის დაკვირვებით, XV საუკუნეში მოღვაწეობდა იერუსალიმის აღდგომის ტაძარში და აქტიურ სამწიგნობრე საქმიანობას ეწეოდა წმიდა მიწაზე. დღეისათვის ცნობილია იოსებ ხუნტუსძის მიერ განახლებული ოთხი ხელნაწერი წიგნი, აგრეთვე, მის მიერ სხვადასხვა ხელნაწერის აშეიბზე შესრულებული რამდენიმე მინაწერი.

ჩვენი დაკვირვებით, ამბროსემ (1501 წ-ის ახლოხან.) და იოსებ ხუნტუსძემ (XV ს-ის II ნახ.) სწორედ წმიდა მიწაზე ყოფნის დროს მოიხილეს გარეჯული კრებული და საკუთარი მინაწერებიც მაშინ დაურთეს იერუსალიმის ერთ-ერთ ქართულ ეკლესიასა თუ მონასტერში დაცულ Ven.4-ს.

ამრიგად, ამბროსესა და იოსებ ხუნტუსძის მინაწერების დახმარებით, მნიშვნელოვნად ზუსტდება Ven.4-ის იერუსალიმში მოხვედრის დღეისათვის დადგენილი ზედა ქრონოლოგიური ზღვარი (1570 წ.) და ირკვევა, რომ გარეჯული კრებული XV საუკუნისათვის უკვე წმიდა მიწაზე იყო გადატანილი.

ზემოთ განხილული მინაწერების გარდა, Ven.4-ის ისტორიის შესახებ საკმაოდ საინტერესო ცნობებს გვაწვდის ხელნაწერის აშეიბზე ბესარიონ ქიოტიშვილის მიერ შესრულებული 1813 და 1814 წლების ორი კოლოფონი (8r და 41v-42r). როგორც ამ მინაწერებიდან ვიგებთ, ბესარიონ ქიოტიშვილმა 1813-1814 წლებში (და არა 1864 წელს, როგორც ამას ფიქრობდა გრიგოლ ფერაძე), საფუძვლიანად განაახლა გარეჯული კრებული, რომელიც იმხანად მეტად მძიმე მდგომარეობაში იმყოფებოდა.

კოლოფონების მიხედვით, ბესარიონ ქიოტიშვილმა მთლიანად დაშალა და მზეხე გააშრო, სავარაუდოდ, ნესტისაგან დაზიანებული Ven.4. ამის შემდეგ იგი უკვე ხელნაწერის ჭიისაგან დახრულ-დაჩრვტილ ფურცლებს მიუბრუნდა და მათი დაზიანებული კიდეები სარესტავრაციო ქაღალდით გაამაგრა. სულ ბოლოს, ბესარიონ ქიოტიშვილმა საგულდაგულოდ გადათვალა დაშლილი გარეჯული კრებულის ფურცლები და ხელნაწერი ისევ თავდაპირველი სახით აკინდა. 1813-1814 წლებში ჩატარებული სარესტავრაციო სამუშაოების კვალი, რომელიც დღესაც გარკვევით ემჩნევა გარეჯულ კრებულს, მთლიანად ადასტურებს ბესარიონ ქიოტიშვილის კოლოფონებში გადმოცემულ დეტალებს.

აქ ნახსენები ბესარიონ ქიოტიშვილის შესახებ საყურადღებო ცნობებს გვაწვდის თავად მის მიერ შესრულებული მინაწერები, რომლებიც მრავლად იხილვება წმიდა მიწისა და ათონის მთის ქართული ხელნაწერი წიგნების, მათ შორის, Ven.4-ის, აშეიბზე (ამ მინაწერებისა და სხვა დამატებითი მასალის საფუძველზე, წინამდებარე ნაშრომში შეძლებისდაგვარად სრულად არის დადგენილი ბესარიონ ქიოტიშვილის ბიოგრაფია). აღნიშნული მინაწერებიდან ირკვევა, რომ ბესარიონ ქიოტიშვილი წმიდა მიწაზე იმყოფებოდა 1813-1816 წლებში. ამ პერიოდში მან ალაღვინა და განაახლა იერუსალიმის ქართული კოლონიის კუთვნილი არაერთი ხელნაწერი წიგნი. როგორც ჩანს, ბესარიონ ქიოტიშვილი ამ წიგნებიდან, პირველ რიგში, Ven.4-ით დაინტერესდა და ამიტომ მისი რესტავრაციის საქმეს წმიდა მიწაზე ჩასვლისთანავე შეუდგა.

გარეჯული კრებულის ისტორიის მომდევნო პერიოდის შესახებ საყურადღებო ცნობას გვაწვდის ნიკო ჩუბინაშვილის მიერ შედგენილი, ზემოთ ნახსენები კატალოგი, საიდანაც ვიგებთ, რომ Ven.4 1845 წელს ჯერ კიდევ იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის ბიბლიოთეკაში იყო დაცული.

1883 წელს წმიდა მიწაზე იმოგზაურა ალექსანდრე ცაგარელმა, რომელმაც დაწვრილებით აღწერა ადგილობრივი ეკლესია-მონასტრების ქართული სიძველეები. მკვლევარმა გარეჯულ კრებულს წმიდა მიწაზე უკვე ვეღარ მიაკვლია. ამ ფაქტზე დაყრდნობით, გრიგოლ ფერაძემ დაასკვნა, რომ Ven.4 1883 წლისათვის უკვე გატანილი იყო ჯვრის მონასტრის წიგნთსაცავიდან. ჩვენ, არსებითად, ვიზიარებთ ამ მოსაზრებას და ვფიქრობთ, რომ გარეჯული კრებული ჯვრის მონასტრიდან დაიკარგა 1845-1883 წლებში (და არა 1864-1883 წლებში, როგორც ბესარიონ ქოტიშვილის 1814 წლის მინაწერის მცდარად დათარიღების (1864 წ.) გამო ფიქრობდა გრიგოლ ფერაძე).

რაც შეეხება Ven.4-ის ისტორიის კიდევ უფრო მოგვიანო პერიოდს, გრიგოლ ფერაძეს მართებულად აქვს გარკვეული, რომ ჯვრის მონასტრიდან დაუდგენელ ვითარებაში „დაკარგული“ გარეჯული კრებული XIX საუკუნის ბოლოსა და XX საუკუნის დასაწყისში წმიდა მიწის ქართული სიძველეებით დაინტერესებული ბერძენი სასულიერო პირის, მოავარდიაკონის, შემდგომში ნახარეთის ეპისკოპოსის, კლეოპას ხელში „აღმოჩნდა“. კლეოპას გარდაცვალების შემდეგ მისმა მემკვიდრეებმა Ven.4 ალექსანდრიაში გაიყიდეს, სადაც გარეჯული კრებული 1931 წლის 3 იანვარს პროფესორმა ტურეკერმა, ორ სხვა ქართულ ხელნაწერთან (Ven.2 და Ven.3) ერთად, ვინმე უცნობი ანტიკვარისაგან საგანგებოდ ვენის ეროვნული ბიბლიოთეკისათვის შეიძინა (Ven.4-ის შეძენის ზუსტი თარიღი (3 იანვარი) და მყიდველის ვინაობა (პროფესორი ტურეკერი) ვახტანგ იმნაიშვილის მიერ არის დაზუსტებული). იმავე 1931 წელს ვენის ეროვნული ბიბლიოთეკის თანამშრომლებმა გარეჯულ კრებულს კიდევ ერთხელ ჩაუტარეს რესტავრაცია და ხელნაწერი თავიდან აკინძეს.

1931 წლიდან გარეჯული კრებული ავსტრიაში ინახება და ვენის ეროვნული ბიბლიოთეკის საკუთრებას წარმოადგენს.

თავი II. გარეჯული კრებულის (Ven.4) ანდერძ-მინაწერები, როგორც საისტორიო წყარო

§1. საქართველოს მეფის გიორგი III-ის აღსაყდრების თარიღი. Ven.4-ის გადამწერის მიერ 304v-ზე შესრულებული ვრცელი ანდერძი უძვირფასეს ცნობებს გვაწვდის არამხოლოდ გარეჯული კრებულის წარმომავლობის დადგენის, არამედ საქართველოს მეფის გიორგი III აღსაყდრების თარიღის დაზუსტებისათვისაც.

გიორგი III-ის გამეფების დღეისათვის მიღებული თარიღი – 1156 წელი, ივანე ჯავახიშვილის მიერ, 1913 წელს არის დადგენილი. მკვლევარს ამ საკითხზე მუშაობისას ხელთ ჰქონდა რამდენიმე წერილობითი ძეგლი, რომლებიც, გიორგი III-ის მეფედ კურთხევის ფაქტს სხვადასხვა დროით განსაზღვრავდნენ: ვახუშტი ბაგრატიონის „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ და XVIII საუკუნის ერთი ხელნაწერი კრებულის საისტორიო ცნობა – 1150 წლით, „ლაშა-გიორგის დროინდელი მატეანის“ ერთი ადგილი – 1154 წლით, ამავე თხზულების მეორე ადგილი და ჰაღარწინის წარწერა – 1155 წლით, სამთავისის ტაძრის ლაპიდარული წარწერა (1168 წ.), ვარდან არევე-

ლცის „მსოფლიო ისტორია“ (XIII ს-ის შუახანი), სტეფანოს ორბელიანი „სიუნიქის ისტორია“ (1297-1300 წწ.) და 1233 წლის ხელნაწერი კრებულის (A-85-ის) კინკლოსური მინაწერი (დაახლ. XIII-XIV სს.) კი – 1156 წლით.

ივანე ჯავახიშვილმა მის ხელთ არსებული წერილობითი ძეგლების ურთიერთსაწინააღმდეგო ქრონოლოგიური ჩვენებების პირობებში, უპირატესობა სამთავისის ტაძრის 1168 წლის წარწერას მისცა, რომლის თანახმადაც 1168 წელი გიორგი III-ის ზეობის მე-12 ინდიკტიონი (მმართველობის მე-12 წელი) იყო და გიორგი III-ის აღსაყდრების ფაქტი 1156 (1168-12=1156) წლით დაათარიდა. გარდა ამისა, მკვლევარმა დამატებით არგუმენტად მოიხმო ვარდან არეველცისა და სტეფანოს ორბელიანის ცნობები, აგრეთვე, A-85-ის კინკლოსური მინაწერი, ცოტა უფრო მოგვიანებით კი – ტბეთის სახარების (Q-929) ანდერძი (1161 წ.), რომლებიც ამ ფაქტს, ავტორის აზრით, აგრეთვე, 1156 წლით განსაზღვრავდნენ.

ივანე ჯავახიშვილის ეს თვალსაზრისი მოგვიანებით ქართულმა ისტორიოგრაფიამ სრულად გაიზიარა. დღეისათვის გიორგი III-ის გამეფება სწორედ 1156 წლით არის განსაზღვრული როგორც სამეცნიერო, ისე საენციკლოპედიო ხასიათის გამოცემებში.

ჩვენ სრულებით განსხვავებული პოზიცია გვაქვს აღნიშნული საკითხის თაობაზე და მიგვანინია, რომ ივანე ჯავახიშვილის მიერ შემოთავაზებული თარიღი მხოლოდ მას იმის შემდეგ შეიძლება იქნეს გაზიარებული, რაც საბოლოო პასუხი გაეცემა ერთ მეტად მნიშვნელოვან კითხვას – რამდენად მართებულია მკვლევრის დაკვირვება, რომ სამთავისის ტაძრის წარწერა, ტბეთის სახარების ანდერძი, ვარდან არეველცის „მსოფლიო ისტორია“, სტეფანოს ორბელიანის „სიუნიქის ისტორია“ და A-85-ის კინკლოსური მინაწერი გიორგი III-ის აღსაყდრებას კონკრეტულად 1156 წლით განსაზღვრავენ?

ჩვენ დაწერილებით შევისწავლეთ დასახელებული წერილობითი ძეგლები და შემდეგ დასკვნებამდე მივედით. დავიწყეთ სამთავისის ტაძრის წარწერით. როგორც წარწერიდან ირკვევა, 1168 წელი გიორგი III-ის მეფობის მე-12 ინდიკტიონი იყო. ვფიქრობთ, აქ ხედმეტი არ უნდა იყოს იმის აღნიშვნა, რომ ამა თუ იმ მეფის ზეობის წლების ანუ ინდიკტიონის ათვლა, კალენდრულ წელთაღრიცხვას, ძირითადად, არ ემთხვევა: შუა საუკუნეების საქართველოში (და არამხოლოდ საქართველოში) კალენდრული წელი 1 იანვრიდან (ან 1 სექტემბრიდან) იწყებოდა, ამა თუ იმ მეფის ინდიკტიონის ათვლას კი იმ კონკრეტული თვიდან და რიცხვიდან იწყებდნენ, როცა იგი სამეფო ტახტზე ადიოდა. აღნიშნულიდან გამომდინარე, 1168 წელი შეიძლება ყოფილიყო გიორგი III-ის ზეობის როგორც მე-11 წლის დასასრული და მე-12-ის დასაწყისი, ისე – მე-12 წლის დასასრული და მე-13-ის დასაწყისი.

ამ ფაქტს არსებითი მნიშვნელობა აქვს საკითხის შესწავლისათვის, ვინაიდან გიორგი III-ის გამეფების ფაქტი, პირველ შემთხვევაში – 1157 წლით, ხოლო, მეორე შემთხვევაში – 1156 წლით თარიღდება. შესაბამისად, ცხადი ხდება ისიც, რომ სამთავისის წარწერაში გიორგი III-ის აღსაყდრება არა 1156 წლით, არამედ – 1156-1157 წლებით არის განსაზღვრული.

ანალოგიურ სურათს ვხედავთ ტბეთის სახარების ანდერძში. კოლოფონის თანახმად, გიორგი III-სა და შაჰ-არმენ სუქმანის-ძეს შორის 1161 წელს გამართულ ანისის ბრძოლას გიორგი III-ის ზეობის მე-5 წელს ჰქონდა ადგილი. ინდიკტიონისა და კალენდრული წლების ურთიერთმიმართების გათვალისწინებით, 1161 წელი შეიძლება იყოს გიორგი III-ის ზეობის რო-

გორც მე-4 წლის დასასრული და მე-5 წლის დასაწყისი, ისე მე-5 წლის დასასრული და მე-6 წლის დასაწყისი. შესაბამისად, გიორგი III-ის აღსაყდრებას ტბეთის სახარების კოლოფონი არა 1156 წლით, არამედ – 1156-1157 წლებით ათარიღებს.

იდენტური სურათი გვაქვს სტეფანოს ორბელიანის „სიუნიქის ისტორიაშიც“. თხზულება მოგვითხრობს, რომ ორბელთა აჯანყების დროს, 1177 წელს, გიორგი III-ის მეფობის 21-ე წელიწადი იყო. ჩვენ აქ კიდევ ერთხელ გავიმეორებთ, რომ ამა თუ იმ მეფის ზეობის ინდიკტიონის ათვლა და კალენდრული წელთაღრიცხვა, უპირატესად, არ ემთხვევა ერთმანეთს. ამიტომ 1177 წელი შეიძლება იყოს გიორგი III-ის ზეობის როგორც მე-20 წლის დასასრული და 21-ე წლის დასაწყისი, ისე – 21-ე წლის დასასრული და 22-ე წლის დასაწყისი. პირველ შემთხვევაში, გიორგი III-ის გამეფება მოდის 1157 წელზე, ხოლო მეორე შემთხვევაში – 1156 წელზე. შესაბამისად, ირკვევა, რომ სტეფანოს ორბელიანი გიორგი III-ის აღსაყდრებას არა 1156 წლით, არამედ, 1156-1157 წლებით ათარიღებს.

კიდევ უფრო საინტერესო სურათს ვაწვდებით A-85-ის კინკლოსურ მინაწერთან დაკავშირებით. საკითხის შესწავლა აჩვენებს, რომ მინაწერის დედანი გიორგი III-ის გამეფების ფაქტს არა 1156, არამედ – 1157 წლით ათარიღებს (A-85-ის განსახილავ კინკლოსში წლების ათვლა 1157 წლიდან იწყება და ამიტომ მას 1156 წლის აღმნიშვნელი დანაკოფი საერთოდ არ გააჩნია). მაშასადამე, A-85-ის კინკლოსური მინაწერი, რეალურად, კი არ ეთანხმება, არამედ წინააღმდეგობაში მოდის გიორგი III-ის აღსაყდრების 1156 წლით დათარიღებასთან.

ამრიგად, დგინდება, რომ ივანე ჯავახიშვილის ხელთ არსებული ხუთი წერილობითი ძეგლიდან გიორგი III-ის აღსაყდრების ფაქტს კონკრეტულად 1156 წლით მხოლოდ ერთი წერილობითი ძეგლი, ვარდან არეველცის „მსოფლიო ისტორია“ განსაზღვრავს. განსახილავი ძეგლების უმრავლესობა: ტბეთის სახარების ანდერძი, სამთავისის ტაძრის წარწერა და სტეფანოს ორბელიანის „სიუნიქის ისტორია“ გიორგი III-ის გამეფებას 1156-1157 წლებით ათარიღებს. რაც შეეხება A-85-ის XIII-XIV საუკუნეების კინკლოსურ მინაწერს, ის გიორგი III-ის მეფედ კურთხევის ამბავს სულაც 1157 წელს მიაკუთვნებს.

ანუ სხვაგვარად რომ ვთქვათ, სახეზე გვაქვს უშუალოდ გიორგი III-ის სიცოცხლეში შედგენილი ორი წერილობითი ძეგლი: ტბეთის სახარების ანდერძი (1161 წ.) და სამთავისის ტაძრის წარწერა (1168 წ.), რომლებიც, შედარებით უფრო მოგვიანო ხანის „სიუნიქის ისტორიასთან“ (1297-1300 წწ.) ერთად, გიორგი III-ის აღსაყდრების ფაქტს ორწლიანი ქრონოლოგიური მონაკვეთით – 1156-1157 წლებით განსაზღვრავს. იმავედროულად, ჩვენს განკარგულებაშია აღწერილი მოვლენებიდან, დაახლოებით, 100-200 წლით დაშორებული ორი წერილობითი ძეგლი: ვარდან არეველცის „მსოფლიო ისტორია“ (XIII ს-ის შუახანი) და A-85-ის კინკლოსური მინაწერი (XIII-XIV სს.), რომლებიც გიორგი III-ის გამეფებას 1156 და 1157 წლებით ათარიღებენ.

შესაბამისად, თუ ამ ორი გვიანდელი წერილობითი ძეგლიდან ვარდან არეველცის ცნობას უფრო სარწმუნოდ მივიჩნევთ, მაშინ ზემოხსენებული ორწლიანი ქრონოლოგიური მონაკვეთი ავტომატურად დაიწროვდება და დადგინდება, რომ გიორგი III-მ სამეფო ტახტი 1156 წელს დაიკავა, ხოლო თუ უპირატესობას A-85-ის კინკლოსურ მინაწერს მივცემთ, მაშინ ორწლია-

ნი ქრონოლოგიური მონაკვეთი განსხვავებული სახით დავიწროვდება და გამოირკვევა, რომ გიორგი III სამეფო ტახტზე 1157 წელს ავიდა.

შექმნილ ვითარებაში გადამწვევტი მნიშვნელობა ენიჭება ვენის ეროვნულ ბიბლიოთეკაში დაცული გარეჯული კრებულის ანდერძს, სადაც პირდაპირ არის აღნიშნული, რომ Ven.4 გადაწერილია 1160 წელს, რომელიც, იმავდროულად, გიორგი III-ის ზეობის მე-3 ინდიკტიონი იყო. ინდიკტიონისა და კალენდრული წლების ურთიერთმიმართების გათვალისწინებით, 1160 წელი შეიძლება იყოს გიორგი III-ის მისი მეფობის როგორც მე-2 წლის დასასრული და მე-3-ის დასაწყისი, ისე – მე-3 წლის დასასრული და მე-4-ის დასაწყისი. ამასთან, პირველ შემთხვევაში, გიორგი III-ის აღსაყდრების თარიღად 1158, ხოლო მეორე შემთხვევაში 1157 წელს ვიღებთ. ანუ გამოდის, რომ Ven.4-ის ანდერძი გიორგი III-ის გამეფებას 1157-1156 წლებით ათარიღებს.

გარეჯული კრებულის ანდერძის ქრონოლოგიური ჩვენების საბოლოოდ დაზუსტების შემდეგ, ზემოთ ნახსენები ხუთი წერილობითი ძეგლიდან ცალკე გამოვყავით ტბეთის სახარების ანდერძი და სამთავისის ტაძრის წარწერა, მათი ცნობები საგანგებოდ შევუპირისპირეთ Ven.4-ის კოლოფონის ცნობებს და დავადგინეთ, რომ ამ სამი, უშუალოდ გიორგი III-ის სიცოცხლეში შედგენილი და სხვა წყაროებზე ბევრად უფრო სანდო, წერილობითი ძეგლის მიერ შემოთავაზებული ორწლიანი ქრონოლოგიური მონაკვეთები: 1156-1157 და 1157-1158 წლები, მხოლოდ იმ პირობით ემთხვევა ერთმანეთს, თუკი გიორგი III-ის გამეფების თარიღად 1157 წელს ავიღებთ.

ამ შემთხვევაში, გამოვა, რომ გარეჯული კრებულის გადაწერის თარიღი, 1160 წელი, გიორგი III-ის ზეობის მე-3 ინდიკტიონია (მე-3 წლის დასასრული და მე-4-ის დასაწყისი), ტბეთის სახარების ანდერძის თარიღი, 1161 წელი – გიორგი III-ის მეფობის მე-5 ინდიკტიონი (მე-4 წლის დასასრული და მე-5-ის დასაწყისი), ხოლო სამთავისის ტაძრის წარწერის თარიღი, 1168 წელი – გიორგი III-ის მმართველობის მე-12 ინდიკტიონი (მე-11 წლის დასასრული და მე-12-ის დასაწყისი). ყველა სხვა შემთხვევაში, ერთი მხრივ, Ven.4-ის ანდერძი, ხოლო, მეორე მხრივ, ტბეთის სახარების ანდერძი და სამთავისის ტაძრის წარწერა აბსოლუტურად სხვადასხვა თარიღს – ან 1158, ან კიდევ 1156 წელს გვაძლევენ.

რამდენად შეგვიძლია ვენდოთ გარეჯული კრებულის ანდერძში დაცულ ცნობას? ვფიქრობთ, რომ Ven.4-ის ცნობის სანდოობაში ეჭვის შეტანისათვის არანაირი საფუძველი არ არსებობს. ჯერ ერთი, გარეჯული კრებულის გადაწერი ნიკოლოზ ნიკრაი გიორგი III-ის გამეფების თანამედროვე და შესაძლოა, თვითმხილველიც კი იყო: მეფის აღსაყდრებასა და ხელნაწერის გადაწერას შორის ქრონოლოგიური უშუალოდ სულ სამად სამი წელი იყო. გარდა ამისა, ნიკოლოზ ნიკრაი გარეჯში მოღვაწე მწიგნობარი იყო, აქაური სავენები კი, როგორც ცნობილია, ამ დროისათვის, უკვე სამეფო კარის უშუალო მურევების ქვეშ მყოფ, ე. წ. სამეფო მონასტრებს წარმოდგენდნენ. შესაბამისად, სრულებით ცხადია ისიც, რომ გარეჯელი მოწესეები, მათ შორის კი, Ven.4-ის გადამწერიც, კარგად უნდა ყოფილიყვნენ ინფორმირებული იმ ძირითადი სახელმწიფო-პოლიტიკური მოვლენების შესახებ, რომლებსაც სამეფო კარზე ჰქონდა ადგილი.

გიორგი III-ის აღსაყდრების 1157 წლით გადათარიღების მართებულობას თვალსაჩინოდ ადასტურებს სომეხი ისტორიკოსის სამუელ ანეცის მიერ 1182 წელს შედგენილი „ქრონიკა“, სადაც პირდაპირ არის აღნიშნული,

რომ გიორგი III-მ სამეფო ტახტი 1157 წელს დაიკავა. როგორც ცნობილია, სამუელ ანეცი გიორგი III-ის თანამედროვე იყო და ამიტომ მის ცნობას, დაახლოებით, ისეთივე წყაროთმცოდნეობითი ღირებულება აქვს განსახილავი საკითხის შესწავლისათვის, როგორც სინქრონული პერიოდის დანარჩენ სამ წერილობით ძეგლს: გარეჯული კრებულის ანდერძს, ტბეთის სახარების კოლოფონსა და სამთავისის ტაძრის წარწერას.

თუ ჩვენს მიერ ზემოთ წარმოდგენილი მსჯელობა სწორია, მაშინ შეგვიძლია, კიდევ უფრო დავაკონკრეტოთ გიორგი III-ის გამეფების თარიღი. ტბეთის სახარების ანდერძში მითითებულია, რომ გიორგი III-მ სუქმანის-ძე ანისის ბრძოლაში მისი ზეობის მე-5 ინდიკციონს დაამარცხა. ივანე ჯავახიშვილმა არაბი მემატიანის იბნ ალ-ასირის ცნობაზე დაყრდნობით, გაარკვია, რომ ქართველებმა ხლათის მმართველი სუქმან II დაამარცხეს აგვისტოს თვეში. ჩვენ უკვე ვნახეთ ზემოთ, რომ 1161 წელი გიორგი III-ის ზეობის მე-4 წლის დასასრული და მე-5-ის დასაწყისი იყო. შესაბამისად, 1161 წლის აგვისტოში გიორგი III-ის მეფობის მე-5 წელი უკვე დაწყებული ყოფილა და ამიტომ მისი მეფედ კურთხევაც 1157 წლის დასაწყისიდან აგვისტომდე პერიოდით უნდა განისაზღვროს.

ამრიგად, ჩვენ ვითვალისწინებთ გარეჯული კრებულის (Ven.4-ის) 1160 წლის ანდერძის, ტბეთის სახარების (Q-929-ის) 1161 წლის კოლოფონის, სამთავისის ტაძრის 1168 წლის ლაპიდარული წარწერის, სამუელ ანეცის „ქრონიკის“ (1182 წ.), სტეფანოს ორბელიანის „სიუნიქის ისტორიისა“ (1297-1300 წწ.) და 1233 წლის ხელნაწერი კრებულის (A-85-ის) კინკლოსური მინაწერის (XIII-XIV სს.) ცნობების ურთიერთმიმართებას და დასკვნის სახით, გამოვთქვამთ მოსაზრებას, რომ გიორგი III საქართველოს სამეფო ტახტზე ავიდა არა 1156 წელს, როგორც ეს აქამდე იყო მიღებული ქართულ ისტორიოგრაფიაში, არამედ – 1157 წელს, უფრო ზუსტად კი, 1157 წლის იანვრიდან აგვისტომდე პერიოდში.

§2. მოქვის ეპისკოპოსის ლუკა ოძრხელის ხუთი მინაწერი (1363 წ.).

გარეჯული კრებულის 3r-ზე, 187r-ზე, 208r-ზე, 265v-266r-სა და 303r-ზე წარმოდგენილია ერთი და იმავე ხელით შესრულებული ხუთი მხედრული მინაწერი, რომელთა შესწავლის საფუძველზეც დგინდება, რომ კოლოფონები შესრულებული იყო მოქველი ეპისკოპოსის ლუკას მიერ, Ven.4-ის გადაწერიდან 203 წლის შემდეგ ანუ 1363 (1160+203=1363) წელს (ნაშრომში მოტანილი გვაქვს ხუთივე კოლოფონის ტექნიკური აღწერილობა, ტექსტების გადმონაწერები დედნის შრიფტის დაცვით და ამ ტექსტების ჩვენეული წაკითხვები).

აღნიშნულ მინაწერებს საკმაოდ დიდი მნიშვნელობა აქვთ მოქვის საეპისკოპოსოს ისტორიისათვის, ვინაიდან მათი დამწერის სახელი ქართული ისტორიოგრაფიისათვის სრულებით უცნობია. შესაბამისად, გარეჯული კრებულის 1363 წლის კოლოფონები წარმოგვიდგენენ დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის აქამდე უცნობ მღვდელმთავარს, მოქველი ეპისკოპოს ლუკას, რომლის მოღვაწეობაც, მისივე კოლოფონების ქრონოლოგიიდან (1363 წ.) გამომდინარე, დაახლოებით, XIV საუკუნის 60-იანი წლებით უნდა განისაზღვროს.

განსახილავი მინაწერებიდან ირკვევა, რომ 1363 წელს ლუკა მოქველი წმიდა მიწაზე იმყოფებოდა და გარეჯული კრებულისათვის დართული ხუთი კოლოფონიც სწორედ იქ ყოფნის დროს ჰქონდა შესრულებული. აღნიშ-

ნული ფაქტი, პირველ რიგში, Ven.4-ის კოდიკოლოგიისათვის არის მნიშვნელოვანი. მართლაც, ჩვენ ზემოთ მხოლოდ იმის დადგენა მოვახერხეთ, რომ გარეჯული კრებული იერუსალიმში XV საუკუნის II ნახევრიდან ინახებოდა. ლუკა მოქველის კოლოფონები მნიშვნელოვნად აზუსტებს ხელნაწერის წმიდა მიწაზე გადატანის ხედა ქრონოლოგიურ ზღვარს და გვაუწყებს, რომ Ven.4 1363 წლისათვის უკვე იერუსალიმის ერთ-ერთი ქართული ეკლესიისა თუ მონასტრის საკუთრებას წარმოადგენდა.

გარდა ამისა, გარეჯული კრებულის მინაწერები ძვირფას ცნობებს გვაწვდის მოქვის საეპისკოპოსოსა და იერუსალიმის ქართული კოლონიის ურთიერთობების შესახებაც. როგორც ამ კოლოფონებიდან ირკვევა, მოქველმა ეპისკოპოსმა ლუკამ 1363 წელს წმიდა მიწაზე იმოგზაურა, ერთ-ერთ ადგილობრივ, სავარაუდოდ, ქართულ სავანეში საღმრთო ლიტურგია აღასრულა და ვინმე მიტროპოლიტს უამი უწირა. წმიდა მიწაზე ყოფნის დროს ლუკა მოქველი საგანგებოდ გაეცნო ადგილობრივი ქართული კოლონიის კუთვნილ ხელნაწერებს და ერთ-ერთი ამ ხელნაწერის, 1160 წლის გარეჯული კრებულის ამიებზე საკუთარი ხელით შეასრულა ხუთი მხედრული მინაწერის ტექსტი.

მას შემდეგ, რაც შეძლებისდაგვარად სრულად გავაანალიზეთ გარეჯული კრებულის 1363 წლის კოლოფონებში დაცული ცნობები, გადავწყვიტეთ, დამატებითი მასალა მოგვეძიებინა ლუკა მოქველის შესახებ. ამ მიმართულებით მუშაობა საკმაოდ შედეგიანი გამოდგა და ლუკა მოქველი ხელით შესრულებულ კიდევ სამ ტექსტს მივაკვლიეთ. ეს ტექსტებია: ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის ქართული ხელნაწერი წიგნების A კოლექციის 65-ე ნომრით დაცული 1188-1210 წლების ხელნაწერი კრებულის, იგივე „ისტოროლოგიური ტრაქტატის“ (A-65-ის) ორი კოლოფონი და ჯავახეთში მდებარე ვანის ქვაბების მონასტრის მცირე გუმბათოვანი ტაძრის, ე. წ. „თეთრი ეკლესიის“ კედელზე შესრულებული წარწერა.

დასახელებულ ტექსტებს თარიღი არ უზის. მიუხედავად ამისა, მათი მიხედვით თარიღის განსაზღვრა ძნელი არ არის. A-65-ის I მინაწერში ლუკა მოქვის ეპისკოპოსად არის მოხსენიებული, რაც იმაზე მიგვითითებს, რომ A-65-ის კოლოფონები, დაახლოებით, Ven.4-ის მინაწერების თანადროულად, ლუკას მოქველობის დროს ანუ 1360-იან წლებშია შესრულებული. რაც შეეხება ვანის ქვაბების წარწერას, აქ ლუკა მოქველ ეპისკოპოსად ჯერ კიდევ არ არის მოხსენიებული და ამიტომ ეს წარწერა შედარებით უფრო ადრეული პერიოდით, დაახლოებით XIV საუკუნის შუახანებით უნდა დათარიღდეს.

Ven.4-ის კოლოფონებიდან, A-65-ის მინაწერებიდან და ვანის ქვაბების წარწერიდან განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს ერთი სინტერესო დეტალი. ლუკა მოქველი Ven.4-ის II კოლოფონში მოხსენიებულია როგორც „ოძკელი“, ამავე Ven.4-ის IV მინაწერში – როგორც „ოძრკველელი“, A-65-ის II კოლოფონში – როგორც „ოძკის დეკანოზის შვილი“, ხოლო ვანის ქვაბების წარწერაში – როგორც „ოძრკველელი“ და „დეკანოზის შვილი“.

საკითხის ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი შესწავლის შედეგად, ირკვევა, რომ ლუკა მოქველი კუთხური წარმომავლობით სამხრეთ საქართველოდან იყო, მოქვის ეპისკოპოსად ხელდასხმამდე ისტორიული სამცხის ერთ-ერთ თემში, ოძრხევიში, იგივე ოძრხის ხევიში ცხოვრობდა და ციხე-ქალაქ ოძრხის მკვიდრი იყო. ლუკა მოქველის მამა, ვისი სახელიც ჯერჯერობით უცნობია ჩვენთვის, სასულიერო პირი იყო. იგი ციხე-ქალაქ ოძრხის

მასლობლად მდებარე ე. წ. რუსუდანის მონატერში მოღვაწეობდა და დეკანოზის საეკლესიო წოდებას ფლობდა.

ლუკა მოქველთან დაკავშირებული საკითხების განხილვის შემდეგ, აუცილებლად უნდა შევეხოთ კიდევ ერთი უცნობი მოქველი ეპისკოპოსის საკითხს. სამეცნიერო წრეებისათვის კარგად არის ცნობილი 1300 წლის მოქვის ოთხთავი, რომლის მინაწერებშიც მოხსენიებულია ოთხი მოქველი მღვდელმთავარი – დანიელი, აბრაჰამი, ამბრია და ფილიპე. ამათგან, სხვადასხვა მკვლევართა მიერ დადგენილ მოქველ ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიურ რიგებში შეტანილია მხოლოდ სამი ეპისკოპოსი: დანიელის, აბრაჰამისა და ფილიპეს სახელები. რაც შეეხება მეოთხე მღვდელმთავარს, ამბრიას, მას მკვლევრები რატომღაც დუმილით უვლიან გვერდს (ღია ახალაძე, ბეჟან ხორავა, გიორგი კალანდია).

ჩვენი დაკვირვებით, ეს უცნაური მოვლენა მხოლოდ იმით შეიძლება იყოს გამოწვეული, რომ მოქველ ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიურ რიგებზე მომუშავე მკვლევრებს, რომლებიც, ცხადია, შესანიშნავად იცნობენ მოქვის ოთხთავის კოლოფონებს, აბრაჰამი და ამბრია ერთი და იგივე პირად მიაჩნიათ, რაც, არ არის სწორი. დავიწყოთ იმით, რომ ძველი აღთქმის წიგნებიდან მომდინარე სახელები: აბრაჰამი (/აბრაამი) და ამბრია სრულებით სხვადასხვა ანთროპონიმებია. სხვათა შორის, ამ სახელების სხვადასხვაობა მათი დაწერილობიდანაც კარგად ჩანს: მოქვის ოთხთავის კოლოფონებში პირველი სახელი „აბრაჰამის“, მეორე სახელი კი „ამბრ(ი)ას“ ფორმით არის გადმოცემული. გარდა ამისა, გასათვალისწინებელია ისიც, რომ აბრაჰამისა და ამბრიას კოლოფონები სხვადასხვა პირების მიერაა დაწერილი, რაც კიდევ უფრო ნაკლებსარწმუნოს ხდის აბრაჰამისა და ამბრიას გაიგივებას.

ყოველივე აღნიშნულიდან გამომდინარე, ვფიქრობთ, რომ მოქველ ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიურ რიგში უნდა აღდგეს არამხოლოდ ლუკა ოძრხელის, არამედ კიდევ ერთი მღვდელმთავრის, მთავარეპისკოპოს ამბრიას სახელი, რომლის მოღვაწეობის ქრონოლოგიის დადგენაც მისი კოლოფონის პალეოგრაფიული ნიშნებით დათარიღების შემდეგ იქნება შესაძლებელი.

§3. არტანუჯელი პილიგრიმის გიორგი ლომას-ძის მინაწერი (XV ს.).

გარეჯული კრებულის 187r-ზე წარმოდგენილია მწიგნობრობაში გაწაფული ხელით შესრულებული მხედრული კოლოფონი, საიდანაც ვიგებთ, რომ ტექსტი ვინმე გიორგის მიერაა დაწერილი. (ნაშრომში მოტანილი გვაქვს კოლოფონის ტექნიკური აღწერილობა, ტექსტის გადმონაწერი დედნის შრიფტის დაცვით და ამ ტექსტის ჩვენეული წაკითხვა).

მინაწერს თარიღი არ უზის, თუმცა ამ ხარვეზს ნაწილობრივ ავსებს ის გარემოება, რომ გიორგის მინაწერი ლუკა მოქველის 1363 წლის ერთ-ერთი კოლოფონის ქვემოთ, ამ უკანასკნელის გათვალისწინებით არის შესრულებული. ეს გარემოება გიორგის მინაწერის ქვედა ქრონოლოგიურ ზღვარს 1363 წლით განსაზღვრავს. კოლოფონის ქრონოლოგიის საბოლოოდ განსაზღვრისათვის გადამწვევით მნიშვნელობა აქვს ტექსტის პალეოგრაფიულ თავისებურებს, რომელთა ანალიზის საფუძველზეც მინაწერი XV საუკუნით თარიღდება.

კოლოფონის დამწერი საკუთარ თავს „ლომას-ძედ“ და „არტანუჯელად“ მოიხსენიებს. ტექსტზე დაკვირვება აჩვენებს, რომ აქ შეიძლება გამოითქვას ორი სავარაუდო მოსაზრება: 1. გიორგის „არტანუჯელობა“ ნიშნავს მის წოდებასა თუ ტიტულს, ხოლო „ლომას-ძეობა“ – ვინმე ლომას შვილო-

ბას; 2. მინაწერის ავტორის „არტანუჯელობა“ მიგვითითებს მის სადაურობაზე, ხოლო „ლომას-ძეობა“ კი – მისსავე გავრეულობაზე.

საკითხთან დაკავშირებული წერილობითი ძეგლების შესწავლის საფუძველზე, ირკვევა, რომ არტანუჯელის ტიტული დროის მხოლოდ ორ კონკრეტულ მონაკვეთში იყო მიმოქცევაში: პირველად – X საუკუნის 80-იანი წლებიდან 1011 წლამდე, ხოლო მეორედ – მთელი XIV საუკუნის განმავლობაში. აქვე, დარწმუნებით შეიძლება ითქვას ისიც, რომ ორივე დასახელებულ პერიოდში არტანუჯელის მაღალი წოდების მატარებელი პირები უშუალოდ ფლობდნენ ისტორიულ კლარჯეთში მდებარე ციხე-ქალაქ არტანუჯს და მათი ტიტულიც აქედან იყო წარმომდგარი. გარდა ამისა, დაიკვირვება ერთი საინტერესო განსხვავებაც: თუ X საუკუნის 80-იანი წლებიდან 1011 წლამდე არტანუჯელის წოდებას, ძირითადად, კლარჯეთის სამთავროს მფლობელ ბაგრატიონთა სამეფო სახლის უფროსი წარმომადგენლები, იგივე – კლარჯი ხელმწიფეები ფლობდნენ, XIV საუკუნეში იგივე ტიტული სამცხის სამთავროს მმართველ ჯაყელთა ფეოდალური ოჯახის უმცროს წარმომადგენლებს, უფრო ზუსტად კი, სამცხის მოქმედი მთავრების უმცროს ძმებს ჰქონდათ დამკვიდრებული.

აღნიშნულიდან გამომდინარე, ლოგიკურად იბადება კითხვა: ხომ არ წარმოადგენს Ven.4-ის მინაწერის ავტორის „არტანუჯელობა“ ზუსტად ანალოგიური რიგის მოვლენას და ხომ არ გვევლინება გიორგი ლომას-ძე XV საუკუნის სამცხის სამთავრო სახლის ერთ-ერთ უმცროს წარმომადგენლად? დასმულ კითხვაზე პასუხის გაცემისას ყურადღებას, პირველ რიგში, ის გარემოება იპყრობს, რომ ჯაყელთა ფეოდალურ სახლში ანთროპონიმების: „გიორგისა“ და „ლომას“ (ჩვენი სამუშაო ჰიპოთეზით, გიორგის მამის სახელის) არსებობის ფაქტი, არათუ XV საუკუნეში, არამედ მთელი შუა საუკუნეების განმავლობაში არ დასტურდება. შესაბამისად, ირკვევა, რომ გიორგი ლომას-ძე ჯაყელთა ფეოდალურ საგვარეულოს არ მიეკუთვნება და მისი „არტანუჯელობა“ სამცხის სამთავროში მიღებულ ტიტულად არ შეიძლება ჩაითვალოს.

პირველი სამუშაო ჰიპოთეზის უკუგდების შემდეგ ჩვენს განკარგულეობაში რჩება მეორე სამუშაო ჰიპოთეზა, რომლის საფუძველზეც დგინდება, რომ Ven.4-ის მინაწერის ავტორის „არტანუჯელობა“ მის ციხე-ქალაქ არტანუჯში ცხოვრების ფაქტს, ხოლო „ლომას-ძეობა“ – მისსავე საგვარეულო კუთვნილებას აღნიშნავს.

გარეჯული კრებულის კოლოფონის ტექსტიდან ყურადღებას იპყრობს მისი შესავალი ნაწილი, სადაც გიორგი არტანუჯელი ვედრებით მიმართავს ორ უდიდეს ქრისტიანულ სიწმიდეს: ქრისტეს საფლავს და პატიოსან ჯვარს. ჩვენი დაკვირვებით, მინაწერის მაინცდამაინც ამ ფორმულით დაწყება შემთხვევითი მოვლენა სულაც არ არის და კიდევ ერთხელ ადასტურებს იმ ფაქტს, რომ გარეჯული კრებული, რომლის აშიებზეც შეასრულა გიორგი ლომას-ძემ თავისი კოლოფონი, XV საუკუნისათვის უკვე ნამდვილად წმიდა მიწაზე იყო გადატანილი. როგორც ჩანს, მინაწერის ავტორი მომლოცველობის მიზნით იმყოფებოდა იერუსალიმში და წმიდა მიწის ერთ-ერთ ქართულ საგანგეში დაცული Ven.4-ის აშიაზე შესრულებული მინაწერის შესავალშიც საგანგებოდ ევედრებოდა იერუსალიმის ორ უპირველეს სიწმიდეს: მაცხოვრის საფლავს და ცხოველსმყოფელ ჯვარს.

თუ ჩვენი დაკვირვება სწორია, მაშინ გამოდის, რომ გიორგი ლომას-ძე არტანუჯიდან წმიდა მიწაზე ჩასული პილიგრაში ყოფილა. აღნიშნული

ფაქტი საკმაოდ საინტერესო შტრიხს წარმოადგენს ციხე-ქალაქ არტანუჯის მოსახლეობისა და იერუსალიმის ქართული კოლონიის საეკლესიო-კულტურული ურთიერთობის ისტორიისათვის. დღეისათვის ცნობილია არტანუჯში მცხოვრები მხოლოდ ორი ისტორიული პირი, რომელსაც რაიმე სახის ურთიერთობა ჰქონდა წმიდა მიწაზე მოქმედ ქართულ საგანგებთან. ესენი არიან: იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტრის ალაპებში მოხსენიებული შალვა არტანუჯელი (XIII-XIV სს.), უმცროსი ძმა სამცხის მთავრის სარგის II-ისა და შაშია არტანუჯელი (XIV ს-ის II ნახ.), უმცროსი ძმა ათაბაგ ყვარყვარე II-ისა. ამიერიდან, დასახელებულ პირებს უნდა დაემატოს ციხე-ქალაქ არტანუჯის კიდევ ერთი მკვიდრი, XV საუკუნეში მოღვაწე გიორგი ლომას-ძე, რომელმაც არამხოლოდ მოილოცა იერუსალიმის სიწმიდეები, არამედ ჩინებული მხედრულით დაწერილი კოლოფონიც დაურთო წმიდა მიწის ერთ-ერთ ქართულ საგანეში დაცულ გარეჯული კრებულის აშეიბს.

§4. აფხაზეთის კათოლიკოსის ბართლომეს მინაწერი (დაახლ. 1488-1519 წწ.). Ven.4-ის 156v-ზე წარმოდგენილია უთარილო ნუსხური მინაწერი, რომელიც პალეოგრაფიული თავისებურებების მიხედვით, XV საუკუნის II ნახევრითა და XVI საუკუნის I ნახევრით თარიღდება (სადისერტაციო ნაშრომში მოტანილი გვაქვს კოლოფონის ტექნიკური აღწერილობა, ტექსტის გადმონაწერი დედნის შრიფტის დაცვით და ამ ტექსტის ჩვენეული წაკითხვა).

მინაწერში მოხსენიებულია კათოლიკოსი ბართლომე, რომელიც ტექსტში „ჰობის ქათალიკოზად“ იწოდება. მიუხედავად იმისა, თუ როგორ ახსნას მოუფქვბით კათოლიკოსი ბართლომეს „ჰობელობას“, ერთი რამ სრულყოფილ ცხადია: კოლოფონში ნახსენები „ჰობი“, ნებისმიერ შემთხვევაში, ლისთიმერეთში მდებარე ხობის მონასტრის აღნიშნავს და მასთან რაიმე სახით დაკავშირებული კათოლიკოსი ბართლომეც, უეჭველად, დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის მწვემსმთავარი, იგივე აფხაზეთის კათოლიკოსი უნდა იყოს.

აღნიშნულიდან გამომდინარე, ჩვენ საგანგებოდ გავეცანით Ven.4-ის მინაწერის სინქრონულ პერიოდში მოღვაწე აფხაზეთის კათოლიკოსების ქრონოლოგიურ რიგს. აღმოჩნდა, რომ XV საუკუნეში ცნობილია მხოლოდ ერთი კათოლიკოსი: იოაკიმე, რომლის მოღვაწეობაც 1470-იანი წლებით თარიღდება. ამის შემდეგ მოდის ორმოცწლიანი ქრონოლოგიური ლაკუნა. 1519 წელს აფხაზეთის საკათოლიკოსო საყდარს მალაქია I აბაშიძე იკავებს, რომლის ზეობაც 1540-იან წლებამდე გრძელდება. ამას მოსდევს კიდევ ერთი, დაახლოებით, ათწლიანი ქრონოლოგიური ლაკუნა. 1557 წელს აფხაზეთის კათოლიკოსი ევდემონ I ჩხეტიძე ხდება, რომელსაც 1578 წელს ეფთვიძე I საყვარელიძე ცვლის. ამ უკანასკნელის კათოლიკოსობის პერიოდი, დაახლოებით, ოთხ ათწლეულს მოიცავს და 1616 წლამდე გრძელდება (ბაზილიან ლომინაძე, თამარ ქორიძე).

ამრიგად, გარეჯული კრებულის კოლოფონში მოხსენიებული ბართლომეს კათოლიკოსობა უნდა ვივარაუდოთ სამ შესაძლო ქრონოლოგიურ მონაკვეთში: 1. XV საუკუნის დასაწყისიდან 1470-იანი წლების დასაწყისამდე; 2. 1470-იანი წლების ბოლოდან 1519 წლამდე; და 3. 1540-იანი წლების ბოლოდან 1557 წლამდე. ამ სამი შესაძლო ვარიანტიდან ჩვენ Ven.4-ის მინაწერის ზემოთ დადგენილ თარიღზე დაყრდნობით, უპირატესობას მეორე

ქრონოლოგიურ მონაკვეთს ვაძლევთ და ბართლომეს კათოლიკოსობას 1470-იანი წლების ბოლოდან 1519 წლამდე პერიოდით განვსაზღვრავთ.

აღნიშნულ დასკვნას მთლიანად ადასტურებს იმერეთის მეფის ალექსანდრე II-ის (1484-1510 წწ.) მიერ გაცემული ორი დოკუმენტი: 1. თოფურიძეთა 1484-1488 წლების სასისხლო სიგელი (დოკუმენტის თარიღი დადგენილია ჩვენს მიერ, სათანადო არგუმენტაციის საფუძველზე); და 2. ფალავანდიშილთა 1488 წლის სასისხლო სიგელი. აქედან, თოფურიძეთა სიგელში დასახელებულია ვინმე ცაიშელი ეპისკოპოსი ბართლომე, რომელიც ფალავანდიშილთა სიგელში უკვე ქუთათელი მთავარეპისკოპოსის წოდებით არის მოხსენიებული.

ფალავანდიშილთა სიგელის შემდეგ ბართლომეს სახელი წერილობითი წყაროებიდან ქრება და მისი შემდგომი თავგადასავალიც სრულებით უცნობი დარჩებოდა ჩვენთვის, რომ არა Ven.4-ის კოლოფონი. როგორც ჩანს, ცაიშელობიდან ქუთათელობამდე აღზევებულმა ბართლომემ საეკლესიო იერარქიაში 1488 წლის შემდგომაც განაგრძო წინსვლა და გარკვეული დროის შემდეგ აფხაზეთის კათოლიკოსობაც მიიღო. ჩვენი დაკვირვებით, გარეჯული კრებულის მინაწერი ბართლომის ბიოგრაფიის სწორედ ამ ეტაპის დოკუმენტურ დადასტურებას წარმოადგენს.

ბართლომეს კათოლიკოსობის ზუსტი ქრონოლოგიის დადგენა, შესაბამისი მასალის უქონლობის გამო, ჯერჯერობით, ვერ ხერხდება. თუმცა, შეგვიძლია, გავარკვიოთ მისი მწვემსმთავრობის მიახლოებითი დრო. ჩვენთვის ცნობილია, რომ ფალავანდიშილთა 1488 წლის სიგელის გაცემის დროს ბართლომე ჯერ კიდევ ქუთათელი მთავარეპისკოპოსი იყო. მეორეს მხრივ, ვიცით, რომ აფხაზეთის საკათოლიკოსო საყდარი 1519 წლიდან მალაქია I-ს ეჭირა. აქედან გამომდინარე, ბართლომეს კათოლიკოსობის ქრონოლოგია, დაახლოებით 1488-1519 წლებით უნდა განისაზღვროს.

ცალკე საუბრის თემაა, თუ სად და რა ვითარებაში დაურთო კათოლიკოსმა ბართლომემ თავისი მინაწერი გარეჯულ კრებულს. ჩვენ უკვე დავრწმუნდით ზემოთ, რომ 1363 წლისათვის Ven.4 უკვე წმიდა მიწაზე იყო გადატანილი. შესაბამისად, 1488-1519 წლებში მოღვაწე კათოლიკოს ბართლომეს გარეჯული კრებულის ნახვა მხოლოდ იერუსალიმში ყოფნის დროს შეეძლო. ამგვარად, ცნობილი ხდება კათოლიკოსი ბართლომეს ბიოგრაფიის კიდევ ერთი დეტალი და ირკვევა, რომ მან დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის მწვემსმთავრად დადგინების შემდეგ წმიდა მიწაზე იმოგზაურა და ერთ-ერთ ადგილობრივ ქართულ სახანეში დაცულ Ven.4-საც სწორედ იერუსალიმში ყოფნის დროს დაურთო საკუთარი მინაწერი.

ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ ზემოთ, რომ კათოლიკოსი ბართლომე ტექსტში „ჯობის ქათალიკოზად“ არის მოხსენიებული. ეს ფაქტი მეტად უჩვეულო მოვლენას წარმოადგენს, ვინაიდან დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის არც ერთი სხვა მწვემსმთავარი წერილობით წყაროებში მსგავსი წოდებით მოხსენიებული არ არის.

აღნიშნული საკითხის შესწავლა აჩვენებს, რომ „ჯობის ქათალიკოზი“ ბართლომეს, როგორც დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის მწვემსმთავრის ერთ-ერთ ტიტულს წარმოადგენდა და მისი საკათოლიკოსო კათედრისა თუ რეზიდენციის, ხობის მონასტრის სახელწოდებიდან იყო წარმომდგარი.

ქართული ისტორიოგრაფიისათვის კონკრეტული კათედრა-რეზიდენციების სახელწოდებიდან ნაწარმოები საკათოლიკოსო ტიტულები კარგად არის ცნობილი. ასე, მაგალითად, აღმოსავლეთ საქართველოს საპატრიარ-

ქო კათედრა მცხეთაში მოქმედებდა, რის გამოც ქართლის კათოლიკოსები ხშირად „მცხეთის კათოლიკოსებადაც“ იწოდებოდნენ. ანალოგიური მდგომარეობა იყო დასავლეთ საქართველოში. ღიხთიმურეთის მწვემსმთავრებს კათედრა ბიჭვინთაში ჰქონდათ და ამიტომ ისინი „ბიჭვინთის კათოლიკოსის“ ტიტულსაც ატარებდნენ. ჩვენი დაკვირვებით, Ven.4-ის მინაწერში დადასტურებული საეკლესიო ტიტული „კობის ქათალიკოზიც“ (// „ხობის კათოლიკოსი“) სწორედ ამ რიგის მოვლენა იყო.

ცალკე საუბრის თემაა, თუ როდის ან რა ვითარებაში მიიღეს დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის მწვემსმთავრებმა „ხობის კათოლიკოსის“ ტიტული და რა დროის განმავლობაში არსებობდა ეს საეკლესიო წოდება. აღნიშნული საკითხის გარკვევის მიზნით, ჩვენ დაწვრილებით შევისწავლეთ XV საუკუნის II ნახევარსა და XVI საუკუნის I ნახევარში დასავლეთ საქართველოში მიმდინარე ძირითადი საეკლესიო პროცესები და საკმაოდ საინტერესო დასკვნებამდეც მივვლით.

1470-1474 წლებში აფხაზეთის კათოლიკოსი იოაკიმე ქართლის კათოლიკოს-პატრიარქების დაქვემდებარებიდან გამოვიდა და დასავლეთ საქართველოს ავტოკეფალურ ეკლესიას ჩაუდგა სათავეში. ამ საქმეში კათოლიკოსი იოაკიმეს მთავარი მომხრე და თანამდგომი დადიან-გურიელი შამადავლა იყო. ამ უკანასკნელმა არამხოლოდ გადაამწყვეტი რელი ითამაშა იოაკიმეს კათოლიკოსად ხელდასხმაში, არამედ მას დადიანების კუთვნილი ხობის მონასტერიც გადასცა. საკათოლიკოსო რეზიდენციის ხობის მონასტერში განთავსების შემდეგ კათოლიკოს იოაკიმეს შეეძლო, ღიხთიმურეთის ჩრდილო-დასავლეთ პერიფერიაზე მდებარე ბიჭვინთის საკათოლიკოსო კათედრის პარალელურად, ქვეყნის ერთ-ერთ ცენტრალურ რაიონში მდებარე ხობის მონასტრითაც ესარგებლა და აქედან გაცილებით უფრო მოხერხებულად ეწარმოებინა დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის მართვა-გამგეობის საქმე.

ჩვენი დაკვირვებით, აფხაზეთის კათოლიკოსები ხობის მონასტერში სწორედ 1470-1474 წლების შემდეგ მოსაყდრებოდნენ და „ხობის კათოლიკოსის“ ტიტულსაც, დაახლოებით, ამ დროიდან ატარებდნენ.

XV საუკუნის I ნახევარში დასავლეთ საქართველოში საეკლესიო ვითარება რადიკალურად შეიცვალა და აფხაზეთის კათოლიკოსთა მთავარ მხარდამჭერად, დადიანების ფეოდალური სახლის ნაცვლად, იმერეთის სამეფო კარი გამოვიდა. ამას ისიც დაერთო, რომ 1553-1554 წლებში ოსმალთა მოთარეშე საზღვარ რაზმებმა ხობის მონასტერი დაარბიეს, რის შედეგადაც საჯანგში სასულიერო ცხოვრება შეწყდა. აფხაზეთის კათოლიკოსებმა ხობის მოშლილი მონასტერი მიატოვეს და საკათოლიკოსო რეზიდენცია დასავლეთ საქართველოს უდიდეს სამეფო მონასტერში, გელათში გადაიტანეს.

საკათოლიკოსო რეზიდენციის ხობის მონასტრიდან გელათის მონასტერში გადატანასთან ერთად „ხობის კათოლიკოსის“ ტიტულმა ყოველგვარი დანიშნულება დაკარგა და ეს საეკლესიო წოდება, ხანმოკლე არსებობის შემდეგ, სამუდამოდ გაქრა.

§5. გელათელი მონაზონის, ლევან IV დადიანის თანამეცხედრის, თინათინ-ყოფილი ნინო ბაგრატიონისა და მონაზონ ფებრონია ხევარიძის სამი მინაწერი (XVIII ს-ის I ნახ.). გარეჯული კრებულის 265r-სა და 305r-ზე წარმოდგენილია ერთი და იმავე პირის მიერ შესრულებული ორი ნუსხური (I და II) (265r) და ერთი მხედრული (III) (305r) მინაწერის ტექსტი (ნაშრომში

მოტანილი გვაქვს სამივე კოლოფონის ტექნიკური აღწერილობა, ტექსტების გადმონაწერები დედნის შრიფტის დაცვით და ამ ტექსტების ჩვენეული წაკითხვები).

კოლოფონებს თარიღი არ უზის. ამ ნაკლოვანებას ერთგვარად ავსებს III კოლოფონის შესრულების ადგილზე დაკვირვება. ეს უკანასკნელი ურბნელი ეპისკოპოსის სვიმეონ ჩხეიძის 1700 წლის საგვედრებელის შემდეგ და მღვდელმონაზონ ბესარიონ ქიოტიშვილის 1813-1814 წლების მინაწერის წინ არის დაწერილი. შესაბამისად, ირკვევა, რომ III კოლოფონის ტექსტი, ისე როგორც დანარჩენი ორი მინაწერი, 1700 წლიდან 1813-1814 წლებამდე პერიოდში იყო შესრულებული.

Ven.4-ის მინაწერებში სულ სამი პირია მოხსენიებული: 1. ბატონიშვილი თინათინ-ყოფილი ნინო (I კოლოფონი); 2. გურული მონაზონი ფებრონია ხევარიძე (II და III კოლოფონები); და 3. მონაზონ ფებრონიას ბიძა გრიგოლ ხევარიძე (II კოლოფონი).

გარეჯული კრებულის კოლოფონებში მოხსენიებული ბატონიშვილი თინათინ-ყოფილი ნინოს შესახებ, Ven.4-ის მინაწერების გარდა, მეტად საინტერესო ცნობებს გვაწვდის რამდენიმე ქართული ხელნაწერის: გიორგი მთაწმიდეელის „ცხოვრების“ (S-353), გელათის გულანის (ქუთ.16) კინკლოსის, „სრული ქორონიკონის“ (S-252გ), გაბრიელ გელოვანის მიერ ნათარგმნი „გეოგრაფიისა“ (S-1743) და „რუსეთის ხელმწიფის ალექსი მიხეილის ძის კანონმდებლობის“ (S-3614) კოლოფონები, აგრეთვე, „ვახტანგ VI-ის ამალის 1724 წლის ნუსხა“, ვახუშტი ბაგრატიონის „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ და ნიკო დადიანის „ქართველთ ცხოვრება“. ამ წერილობითი ძეგლებისა და სხვა დამხმარე საისტორიო მასალის საფუძველზე, ბატონიშვილი თინათინ-ყოფილი ნინოს ბიოგრაფიას აღვადგენთ შემდეგი სახით.

თინათინი დაიბადა 1678 წელს, იმერეთის მეფის ბაგრატ IV-ისა და მისი თანამეცხედრის, ქართლის მეფის ვახტანგ V-ის ძმისწულის, დედოფალ თამარის ოჯახში. 1684-1695/1696 წლებში ბაგრატ IV-ის უკანონო ვაჟის, იმერეთის მეფის ალექსანდრე IV-ის მმართველობის ჟამს, თინათინი ცოლად შეირთო ოდიშის მთავარმა, დადიანების ძველი დინასტიის ბოლო წარმომადგენელმა ლევან IV დადიანმა.

თინათინ ბაგრატიონს ჰყავდა ორი შვილი: 1. დიდილი შვილი – მარიამი, რომელიც 1700-იანი წლების პირველ ნახევარში ცოლად გაჰყვა ოდიშის მთავრის, დადიანების ახალი დინასტიის პირველი წარმომადგენლის, გიორგი IV ლიპარტიანის უფროს ვაჟს კაციას, შემდგომში, აგრეთვე, ოდიშის მთავარს, კაცია I დადიანს; და 2. გერი, ლევან IV-ის უკანონო ვაჟი – გიორგი დადიანი, რომელმაც რუსეთში გადასახლების შემდეგ არტილერიის გენერალ-მაიორის წოდებას მიიღწია და საფუძველი დაუდო დადიანების რუსეთის შტოს.

თინათინის ოდიშში დედოფლობა დიდხანს არ გაგრძელდა. 1695/1696 წლებში ლევან IV-მ სამთავრო ტახტი დაკარგა და ოდიშიდან გაძევებული, 1696 წლის ახლოხანებში სტამბულში, დევნილობაში გარდაიცვალა. 1704 წლის 2 აპრილს, კვირა დღეს, 26 წლის დაქვრივებული თინათინი მონაზვნად აღიკვეცა და სახელად ნინო ეწოდა.

შემონაზვნებული ბატონიშვილი თავისი დროის ერთ-ერთ ყველაზე უფრო განათლებულ ადამიანად ითვლებოდა, რის გამოც ოდიშის მთავრის ბეჟან დადიანის მეუღლეს, თამარ გელოვანს, მისთვის აღსაზრდელად მიუბარებია საკუთარი ძმისწული, შემდგომში ცნობილი მწიგნობარი გაბრიელ გელოვანი.

1724 წლის ივლისში, როცა ქართლის მეფე ვახტანგ VI თავისი მრავალრიცხოვანი ამალით რუსეთისაკენ დაიძრა და გზად რაჭაში დაბანაკდა, ნინო ბაგრატიონი გელათის მონასტერში იმყოფებოდა. შემონახუნებულმა ბატონიშვილმა ვახტანგ VI-ის ამბის გაგებისთანავე მალულად დატოვა გელათი და თავის მოწაფესთან, გაბრიელ გელოვანთან ერთად რაჭაში გაემგზავრა. იმერეთის მეფემ, ნინო ბაგრატიონის ნახევარძმის შვილიშვილმა, ალექსანდრე V-მ შემონახუნებულ ბატონიშვილს ვინმე თავადი ჩხეიძე დაადევნა და მისი უკან დაბრუნება დაავალდა. ნინო ბაგრატიონმა ხერხს მიმართა. თავადი ჩხეიძე დაასაჩუქრა, ალექსანდრე V-ს კი უკან დაბრუნება აღუთქვა და ვახტანგ VI-სთან გამოთხოვების ნებართვა სთხოვა. გარდა ამისა, მიცემული პირობის გაუტეხელობის ნიშნად თავად ჩხეიძეს ბამბით გატენილი ტყავის ტომრები დაუტოვა და დაარწმუნა, „ყოველივე ჩემი საუნჯე ამას შიგან შთამოდებულ არსო“. მეფე და თავადი მოტყუვდნენ და შემონახუნებული ბატონიშვილი რაჭაში გაუშვეს.

ნინო ბაგრატიონი ვახტანგ VI-სთან მივიდა და რუსეთში წაყვანა სთხოვა. ქართლის მეფემ მისი სათხოვარი შეიწყნარა და 45 წლის ასაკში მყოფი შემონახუნებული ბატონიშვილი გაბრიელ გელოვანთან და სხვა მრავალრიცხოვან ქართველობასთან ერთად, რუსეთს გაემგზავრა.

რუსეთში ჩასული თინათინ-ყოფილი ნინო ვახტანგ VI-ს თანამეცხედრის – დედოფალ რუსუდანის თანმხლებ პირად ითვლებოდა და საკმაოდ მრავალრიცხოვანი პირადი ამალა ჰყავდა: ვინმე მონაზონი მაკრინე, სამი მხლებელი ქალი, უცნობი მონასტრის წინამძღვარი, წარმომავლობით აზნაური იაკობი და თოთხმეტი მოსამსახურე მამაკაცი, სულ – ცხრამეტი ადამიანი.

1742 წლის 3 იანვრისათვის 64 წლის ნინო ბაგრატიონი კვლავინდებურად რუსეთში, სავარაუდოდ, ქალაქ მოსკოვის მიდამოებში ცხოვრობდა და ვინმე უცნობ ქართველ ბიბლიოფილთან სტუმრად იმყოფებოდა.

1742 წლის შემდეგ ნინო ბაგრატიონის შესახებ რაიმე ცნობები აღარ მოგვეპოვება, რის გამოც ამ, მეტად საინტერესო ისტორიული პირის ბიოგრაფიის ბოლო მონაკვეთი ჩვენთვის სრულებით უცნობია.

ბატონიშვილი თინათინ-ყოფილი ნინოსაგან განსხვავებით, Ven.4-ის კოლოფონებში მოხსენიებული დანარჩენი ორი პირის შესახებ უადრესად მწირი მასალა მოგვეპოვება. ამ მასალის საფუძველზე, ირკვევა, რომ მინაწერებში ნახსენები მონაზონი ფებრონია და მისი ბიძა (მამის ძმა) გრიგოლი ხევიარიძეთა აქამდე უცნობ გვარს მიეკუთვნებოდნენ, რომელიც, თავის მხრივ, გურიის იყო გავრცელებული.

საკითხის შესწავლა აჩვენებს, რომ ფებრონია ხევიარიძე ბატონიშვილი თინათინ-ყოფილი ნინოს თანამოსაგრე იყო. იგი, ჯერ კიდევ ნინო ბაგრატიონის სიცოცხლეში, სავარაუდოდ, იერუსალიმის მირქმის დელათა მონასტერში დამკვიდრების მიზნით, წმიდა მიწაზე ჩავიდა, იმხანად იერუსალიმის ერთ-ერთ ქართულ სავანეში დაცულ გარეჯულ კრებულს გაეცნო და ამ უკანასკნელს სამი მინაწერი დაურთო. დაახლოებით იმავე პერიოდში ფებრონია ხევიარიძემ საკუთარი კოლოფონი დაურთო იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტერში დაცულ კიდევ ერთ ქართულ ხელნაწერ წიგნს, ათანასე ალექსანდრიელის „ფსალმუნთა განმარტებას“.

ბატონიშვილი თინათინ-ყოფილი ნინოსა და მონაზონ ფებრონია ხევიარიძის ცხოვრება-მოღვაწეობასთან დაკავშირებული საკითხების გარკვევის შემდეგ, შეგვიძლია კიდევ ერთხელ დავუბრუნდეთ Ven.4-ის მინაწერების

დათარიღების საკითხს და შეძლებისდაგვარად დავაზუსტოთ ზემოთ დადგენილი ვრცელი ქრონოლოგიური მონაკვეთი (1700-1813/1814 წწ.). ჩვენ უკვე ვნახეთ ზემოთ, რომ თინათინ ბატონიშვილი შემონახუნდა 1704 წელს. გარდა ამისა, დავრწმუნდით იმაშიც, რომ 1742 წლისათვის 64 წლის თინათინ-ყოფილი ნინო ჯერ კიდევ ცოცხალი იყო. შესაბამისად, საბოლოოდ დგინდება ისიც, რომ ფებრონია ხევარიძის ხელით დაწერილი კოლოფონები, სადაც თინათინ ბაგრატიონი ნინოს სახელით, თანაც, ცოცხლად არის მოხსენიებული, შესრულებული იყო ნინო ბატონიშვილის შემონახუნებიდან მის გარდაცვალებამდე პერიოდში ანუ დაახლოებით, XVIII საუკუნის I ნახევარში.

თავი III. ბარეჯულ კრებულში (Ven.4) შეტანილი თხზულებები, რომორც საისტორიო წყარო

დოგმატიკურ-პოლემიკური ტრაქტატი „წვალებისა წინამძღუართა შეჩუნება“. Ven.4-ში თავმოყრილი თორმეტი თხზულებიდან, ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი თვალსაზრისით, განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს რიგით მერვე ტექსტი: „წვალებისა წინამძღუართა შეჩუნება“ (249v-254v) (ნაშრომში მოტანილი გვაქვს ტრაქტატის ტექნიკური აღწერილობა, მისი სრული ტექსტი და ტექსტისათვის დართული სხვადასხვა ხასიათის ოცდათხუთმეტამდე შენიშვნა).

თხზულება, დოგმატიკური ხასიათის მსჯელობის გარდა, პოლემიკის ელემენტებსაც ჭარბად შეიცავს, რის გამოც ის, ტიპოლოგიურად, დოგმატიკურ-პოლემიკურ თხზულებათა ჯგუფს უნდა მივაკუთვნოთ.

„წვალებისა წინამძღუართა შეჩუნება“ სტრუქტურული თვალსაზრისით, ორ ნაწილად იყოფა. ამ ორი ნაწილის დასაწყისი ადგილები Ven.4-ის გადამწერს ნიკოლოზ ნიკრაის მდიდრულად ორნამენტირებული და ფერადი საღებავებით (მქრქალი აგურისფერი, წითელი, ცისფერი, ყვითელი) დაფერილი მთავრული საზედაო ასოებით აქვს გაფორმებული.

ტრაქტატის პირველ ნაწილში თავს იყრის ექვსი ე. წ. „ანათემა“, სადაც დაწვევლილი და შეჩვენებულია მწვალებლური სწავლებების – არიანობის, ევრომიანელობის, ნესტორიანობის, სევერიანობის, მონოფიზიტობისა და მანიქეველობის ექვსი ყველაზე ცნობილი წარმომადგენელი: აღექსანდრიელი მღვდელი არიოზი, ქიზიყელი ეპისკოპოსი ევრომიოსი, კონსტანტინოპოლელი პატრიარქი ნესტორი, ანტიოქიელი პატრიარქი სევეროსი, კონსტანტინოპოლელი არქიმანდრიტი ევტიქი და მანიქეიზმის ფუძემდებელი მანი.

„ანათემები“ მცირე ზომისაა. თითოეულ მათგანში მითითებულია ერთი რომელიმე ერესიარქის სახელი, მისი მწვალებლური სწავლების ძირითადი არსი, იმ წმიდა მამათა ვინაობა ან საეკლესიო კრებათა დასახელება, რომლებმაც ამხილეს ერეტიკოსი და ამ უკანასკნელის დაკრულვა-შეჩვენება. ამასთან, რიგით მეექვსე „ანათემის“ ბოლოს მოყვანილია კიდევ ერთი მოკლე წყევლა, სადაც, ზოგადად, ყველა ერესიარქისა და მწვალებლის საერთო შეჩვენებაა წარმოდგენილი.

თხზულების მეორე ნაწილის დასაწყისში მოთავსებულია დოგმატიკური ხასიათის მსჯელობა, მიმართული მაცხოვრის ერთბუნებიანობის მამტიცივებელთა წინააღმდეგ. მსჯელობის დასასრულს აღნიშნულია, რომ უფლის ორბუნებიანობას, პირველ ყოვლისა, თავად სახარებაში აღწერილი ამბები წარმოაჩენენ.

ამ, ერთგვარ შესავალ ტექსტს მოსდევს სახარებიდან გამოკრებილი ისეთი ოცდაათოთხმეტი ამბის ჩამონათვალი, სადაც ერთდროულად ჩანს მაცხოვრის როგორც ღმრთაებრივი, ისე – კაცობრივი ბუნება. საგულისხმოა ისიც, რომ თხზულების ამ ნაწილში უკვე მკაფიოდ ჩნდება ანტიმონოფიზიტიური პოლემიკის ნიშნები.

ტექსტში ყოველი სახარებისეული ამბავი ორი, შეწყვილებული კითხვით არის წარმოდგენილი, რომლებიც კონკრეტულად ამ ამბავში ასახულ ფაქტებს ემყარება და, ერთი მხრივ, უფლის ღმრთაებრივი, მეორე მხრივ, მისი კაცობრივი ბუნების წარმოჩენას ისახავს მიზნად. მაგალითისათვის მოვიყვანო ერთ ფრაგმენტს:

„უკუშთუ არა ჳორც იყო, ბაგასა შინა ვინ მიიწვინებოდა? უკუშთუ არა ღმერთი იყო, ანგელოზნი ვისდა დიდებად გარდამოჳდეს?

უკუშთუ არა ჳორც იყო, სახუველითა ვინ შეიხუეოდა? და უკუშთუ არა ღმერთი იყო, მწყემსნი ვის წინაშე თაყუანისმცემელობდეს?

უკუშთუ არა ჳორც იყო, იოსებ ვის წინადასცვთა? და უკუშთუ არა ღმერთი იყო, ვარსკულავი ვისსა წინა რბიოდა პატივად?

უკუშთუ არა ჳორც იყო, მარიამ ვინ სძესა აწოებდა? და უკუშთუ არა ღმერთი იყო, მოგუნი ვისსა ძღუნის მრთუმელობდეს?“.

თხზულების ეს ვრცელი და მრავალმხრივ გამორჩეული ნაწილი დიოფიზიტური სწავლების სადიდებელი ტექსტით სრულდება.

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ, ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს ის ფაქტი, რომ Ven.4-ში წარმოდგენილი დოგმატიკურ-პოლემიკური ტრაქტატის მეორე ნაწილი წმ. ეფრემ ასურის ერთ-ერთი ჰომილიის („ფერიცვალებისათვის“) ძველი ქართული თარგმანიდან არის ამოღებული (ლადო მირიანაშვილი, დალი ჩიტუნაშვილი), თუმცა თავად ტრაქტატი, მოცემული სახით, გარეჯული კრებულის გარდა, ჩვენთვის ცნობილ არცერთ სხვა ხელნაწერში არ არის შეტანილი. თუ ეს დაკვირვება სწორია, მაშინ ცხადი ხდება, რომ „წვადებისა წინამძღუართა შეწყენება“ ჩვენამდე მხოლოდ ერთი ნუსხით არის მოღწეული და ეს, ძველი ქართული სასულიერო მწერლობისათვის დიდად მნიშვნელოვანი ნუსხაც, თავის მხრივ, სწორედ გარეჯულ კრებულშია შემონახული.

Ven.4-ში დაცული დოგმატიკურ-პოლემიკური ტრაქტატი ჩვენთვის, პირველ რიგში, იმით არის საყურადღებო, რომ საშუალებას იძლევა, საბოლოოდ იქნეს გარკვეული გარეჯის სამონასტრო ცხოვრებასთან დაკავშირებული ქართულ-სომხური კონფესიური ურთიერთობების ერთი კონკრეტული პრობლემა, რომელიც 1985 წელს პარზირ მურადიანმა წამოჭრა.

მკვლევარმა, გარეჯის ქვაბოვან სავანებში გამოვლენილ XIII-XIX საუკუნეების სომხურ ეპიგრაფიკულ ძეგლებზე დაყრდნობით, გამოთქვა მოსაზრება, რომ გარეჯში მოსალოცად მისულ სომეხ პილიგრიმებს თან ახლდნენ მონოფიზიტი მღვდლები, რომლებიც გარეჯის ეკლესია-მონასტრებში საკუთარი მრევლისათვის ლიტურგიას აღასრულებდნენ, ადგილობრივი ქალკედონიტი მოწესეები კი არავითარ ყურადღებას არ აქცევდნენ სომეხ პილიგრიმთა კონფესიურ კუთვნილებას და გარკვეული გადასახადის საფასურად, მასპინძლობასაც კი უწევდნენ მათ.

პარზირ მურადიანის მოსაზრებათა ერთი ნაწილი უთუოდ მისაღებია ჩვენთვის: მომლოცველსა თუ უბრალოდ, მგზავრს, რომელი სწავლების მიმდევარიც არ უნდა ყოფილიყო იგი, ნებისმიერი მონასტერი ჯეროვან მასპინ-

ძლობას გაუწევდა. ცხადია, ასე იქნებოდა გარეჯშიც. მართლაც, ჩვენამდე მოაღწია უდაბნოს მონასტერში შესრულებულმა 1274 წლის სომხურმა ნაკაწრმა წარწერამ, საიდანაც ვიგებთ, რომ გარეჯელმა ქალკედონიტმა მამებმა მშვიდობიანად ისტუმრეს ვინმე დმანელი მონოფიზიტი პილიგრიმი. ამისათვის, წარწერის ავტორი (დმანელი პილიგრიმი) მადლობას სწირავს გარეჯელ მოწესეებს, თუმცა კი, იქვე აღნიშნავს, რომ მისი სიკეთით აღსავსე მასპინძლები სარწმუნოებით მაინც „არასრულნი“ იყვნენ.

სრულებით სხვა საკითხია სომეხი მონოფიზიტი მღვდლების მიერ გარეჯის სამონასტრო ძმობის კუთვნილ ეკლესია-სამლოცველოებში ლიტურგიული მსახურების შესრულება: ქალკედონიური კანონიკა მონოფიზიტურ დოქტრინას ერეტიკულ სწავლებად მიიჩნევდა და ამიტომ ქალკედონიტ მორწმუნეებს მონოფიზიტ მწვალებლებთან ყოველგვარ ლიტურგიულ კავშირს უკრძალავდა (ამ აკრძალვის ერთ-ერთ ყველაზე აშკარა გამოვლინებას წარმოადგენს XIII საუკუნის დასაწყისში მეფე თამარის კარზე მომხდარი ფაქტი, როცა ქართლის კათოლიკოსმა იოანე VIII-მ არასგზით არ აზიარა ქვეყნის ერთ-ერთი უმაღლესი სახელმწიფო მოხელე, მონოფიზიტი ამირსპასალარი ზაქარია მხარგრძელი).

ჩვენი დაკვირვებით, მონოფიზიტობისა და მონოფიზიტებისადმი ზუსტად ქალკედონიტური კანონიკის შესაბამისი დამოკიდებულება უნდა ჰქონოდათ გარეჯელ მოწესეებს. ამ მხრივ, ყოველგვარ ეჭვს გამორიცხავს 1160 წელს გარეჯში გადაწერილი Ven.4 და მასში შეტანილი დოგმატიკურ-პოლემიკური ტრაქტატი „წვალებისა წინამძღუართა შეჩუენებაჲ“, სადაც, სხვა ერესიარქების გვერდით, დაწყვეტილი და შეჩვენებული არიან მონოფიზიტურ სწავლებათა ფუქემდებლებიც: კონსტანტინოპოლელი არქიმანდრიტი ევტიქ და ანტიოქიელი პატრიარქი სევეროსი.

გარდა ამისა, გასათვალისწინებელია ისიც, რომ გარეჯული კრებულის, სავარაუდოდ, სამონასტრო სენაკებსა თუ სადაყუდებულოებში მოღვაწე ბერმონაზვნებისათვის განკუთვნილი კეროდ საკითხავი წიგნი იყო, ამ ხელნაწერში შეტანილი დოგმატიკურ-პოლემიკური ტრაქტატითა და სხვა მსგავსი საეკლესიო საკითხავებით აღზრდილ-განსწავლულ გარეჯელ მოწესეებს კი, ყოვლად გამორიცხულია, მონოფიზიტი მღვდლებისთვის ლიტურგიული მსახურების შესასრულებლად გარეჯის ეკლესია-სამლოცველოები რაიმე მოტივით დაეთმოთ.

დ ა ს კ მ ნ ა

წინამდებარე ნაშრომში ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი თვალსაზრისით არის შესწავლილი ვენის ეროვნული ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერი წიგნების კოლექციაში მე-4 ნომრით დაცული კრებული, უფრო ზუსტად კი, ამ კრებულში შეტანილი ერთ-ერთი თხზულება და ხელნაწერის აშეიბზე შესრულებული ოცამდე ანდერძ-მინაწერის ტექსტი.

კვლევის შედეგად მიღებული დასკვნები, პირობითად, ორ ჯგუფად იყოფა. აქედან, დასკვნების პირველი ჯგუფი გარეჯული კრებულისა და მისი ანდერძ-მინაწერების არქეოგრაფიულ-კოდიკოლოგიური შესწავლის შედეგებს მოიცავს. აქ Ven.4-ის ხსენებულ თხზულებასა და კოლოფონებზე დაყრდნობით, ახლებურად არის წარმონიშნული გარეჯის ქვაბოვანი საგანეების, იერუსალიმის ქართული კოლონიისა და ზოგადად, საქართველოს ის-

ტორიის არაერთი მნიშვნელოვანი საკითხი; გამოთქმულია რამდენიმე ახალი მოსაზრება უშუალოდ ხელნაწერთან და მის ისტორიასთან დაკავშირებული სხვადასხვა მნიშვნელოვანი საკითხების შესახებ.

დასკვნების მეორე ჯგუფში თავმოყრილია გარეჯული კრებულის ხსენებული თხზულებისა და ხელნაწერის ანდერძ-მინაწერების ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი შესწავლის შედეგად მოპოვებული ისტორიული ფაქტები.

წარმოვადგენთ მიღებული ძირითადი დასკვნების ჩამონათვალს:

I. ხელნაწერის ანდერძ-მინაწერების არქეოგრაფიულ-კოდიკოლოგიური შესწავლის ძირითადი შედეგები:

I.1. კელევის შედეგად ახლებურად იქნა გადაჭრილი Ven.4-ის, როგორც ხელნაწერი კრებულის, ტიპოლოგიური იდენტიფიკაციის პრობლემა.

I.2. გამოვლინდა გარეჯული კრებულის გადამწერის მიერ გადანუსხული კიდევ ერთი ხელნაწერი.

I.3. დაზუსტდა Ven.4-ის წმიდა მიწაზე მოხვედრისა და მისი იერუსალიმის ჯვრის მონასტრიდან გატანის ქრონოლოგია.

I.4. გაირკვა მღვდელმონაზონ ბესარიონ ქიოტიშვილის მიერ გარეჯულ კრებულზე ჩატარებული სარესტავრაციო სამუშაოების ხასიათი.

II. ხელნაწერის ანდერძ-მინაწერების ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი შესწავლის ძირითადი შედეგები:

II.1. დაზუსტდა საქართველოს მეფის გიორგი III-ის აღსაყდრების თარიღი.

II.2. გაირკვა XII-XIII საუკუნეების გარეჯული მოწესებების დამოკიდებულება მონოფიზიტი სომეხი მომლოცველებისადმი.

II.3. დადგინდა მოქვის უცნობი ეპისკოპოსის ლუკა ოძრხელის ბიოგრაფია.

II.4. გამოვლინდა მოქვის უცნობი მთავარეპისკოპოსის ამბრიას სახელი.

II.5. დადგინდა იერუსალიმის აღდგომის ტაძრის მოძღვრის იოსებ ხუნტუსძის ბიოგრაფია.

II.6. გაირკვა უცნობი არტანუჯელი პილიგრიმის გიორგი ლომასძის იერუსალიმში მომლოცველობის ფაქტი.

II.7. დადგინდა აფხაზეთის დასავლეთ საქართველოს უცნობი კათოლიკოსის ბართლომეს ბიოგრაფია.

II.8. დადგინდა თბილელი მთავარეპისკოპოსის ბარნაბა ფავლენისშვილის ბიოგრაფია.

II.9. დადგინდა ურბნელი მთავარეპისკოპოსის ვლასე სააკასძის ბიოგრაფია.

II.10. აღდგენილ იქნა აფხაზეთის საკათოლიკოსო რეზიდენციის ბიჭვინთიდან ხობის მონასტერში გადატანის პროცესი.

II.11. დაზუსტდა დასავლეთ საქართველოს კათოლიკოსის ილარიონის ზეობის ქრონოლოგია.

II.12. დადგინდა იმერეთის მეფის ბაგრატ IV-ის ასულისა და ოდიშის მთავრის ლევან IV-ის თანამეცხედრის, გელათელი მონაზონის თინათინ-ყოფილი ნინო ბაგრატიონის ბიოგრაფია.

II.13. გაირკვა გურული მონაზონის ფებრონია ხევარიძის წმიდა მიწაზე მომლოცველობის ფაქტი.

II.14. დადგინდა წმიდა მიწასა და ათონის მთაზე მოღვაწე მღვდელმონაზონის ბესარიონ-ყოფილი ბენედიქტე ქიოტიშვილის ბიოგრაფია და სხვ.

**სადისერტაციო თემასთან დაკავშირებით გამოქვეყნებული
ნაშრომები (2002-2008 წწ.):**

1. XII საუკუნის გარეჯული კრებულის (Ven.4-ის) ერთი მინაწერი და აფხაზეთის უცნობი კათოლიკოსი ბართლომე (დაახლ. 1488-1519 წწ.). კურნ.: საქართველოს სიძველენი. 1. თბილისი: საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის საინფორმაციო ცენტრი, 2002 წ. გვ. 117-132.
2. საქართველოს მეფის გიორგი III-ის აღსაყდრების თარიღი 1160 წელს გარეჯში გადაწერილი ხელნაწერის (Ven.4-ის) ანდერძის მიხედვით. კრებ.: ოჩხარი. ჯ. რუხაძისადმი მიძღვნილი ეთნოლოგიური, ისტორიული და ფილოლოგიური ძიებანი. თბილისი: ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის გამომცემლობა „მემატიანე“, 2002 წ. გვ. 508-521.
3. წმიდა მღვდელმოწამე გრიგოლ ფერაძე და 1160 წელს გარეჯში გადაწერილი ერთი უცნობი ხელნაწერი. კრებ.: ისტორიულ-ეთნოგრაფიული შტუდიები. V. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტში 2001 წლის 24-27 სექტემბერს ჩატარებული ინსტიტუტის 60 წლისთავისადმი მიძღვნილი ახალგაზრდა მეცნიერთა და ასპირანტთა დარგთაშორისი კონფერენციის მასალები. თბილისი: ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის გამომცემლობა „მემატიანე“, 2002 წ. გვ. 91-147, 379-382.
4. XII საუკუნის გარეჯელი კალიგრაფი ნიკოლოზ ნიკრაი და მის მიერ გადაწერილი ორი ხელნაწერი (Ven.4 და H-1669). ახალგაზრდა მეცნიერთა ასოციაციის I რესპუბლიკური სამეცნიერო კონფერენციის შრომები. ქუთაისის აკ. წერეთლის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტი. 2003 წელი. 10-12 ოქტომბერი. თბილისი: გამომცემლობა „პროგრამა ლოგოსი“, 2003 წ. გვ. 202-206.
5. XII საუკუნის გარეჯულ კრებულში (Ven.4-ში) დაცული ერთი დოგმატიკურ-პოლემიკური ტრაქტატის შეხებ („წაღლებისა წინამძღუართა შეჩუენებაჲ“). კრებ.: ისტორიულ-ეთნოგრაფიული შტუდიები. VII. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტში 2003 წლის 24-25 ივნისს ჩატარებული აკადემიკოს ექ. თაყაიშვილისადმი მიძღვნილი ახალგაზრდა მეცნიერთა და ასპირანტთა დარგთაშორისი კონფერენციის მასალები. თბილისი: ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის გამომცემლობა „მემატიანე“, 2003 წ. გვ. 54-113.
6. მოქვის უცნობი ეპისკოპოსი ლუკა ოძრხელი (1360-იანი წწ.) და მისი ხუთი მინაწერი XII საუკუნის გარეჯული კრებულის (Ven.4-ის) აშიეზიდან. კრებ.: ისტორიულ-ეთნოგრაფიული შტუდიები. VI. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტში 2002 წლის 24-26 სექტემბერს ჩატარებული მ. ბროსეს დაბადებიდან 200 წლისთავისადმი მიძღვნილი ახალგაზრდა მეცნიერთა და ასპირანტთა კონფერენციის მასალები. თბილისი: ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის გამომცემლობა „მემატიანე“, 2003 წ. გვ. 33-52.
7. გრიგოლ ფერაძე. ქართული ხელნაწერების შესახებ ავსტრიაში. წერილი გერმანულიდან თარგმნა ც. კილაძემ. თარგმანის რედაქტორი –

პროფესორი დ. თუმანიშვილი. გამოსაცემად მოამზადა და კომენტარები დაურთო თ. ჯოჯუამ. აღმ.: მწიგნობარი. '04. თბილისი: შეზღუდული პასუხისმგებლობის საზოგადოება „ფავორიტი“, 2004 წ. გვ. 160-181.

8. რამდენიმე ახალი ცნობა მოქვეყნებულია ეპისკოპოსის ლუკა ოძრხელის (1360-იანი წწ.) ბიოგრაფიისათვის. ახალგაზრდა მეცნიერთა ასოციაციის II რესპუბლიკური სამეცნიერო კონფერენციის შრომების კრებული. ქუთაისის აკ. წერეთლის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტი. 2004 წელი. 8-10 ოქტომბერი. თბილისი: გამომცემლობა „პროგრამა ლოგოსი“, 2004 წ. გვ. 260-264.
9. არტანუჯელი პილიგრიმის გიორგი ლომას-ძის სავედრებელი (XV ს.) იერუსალიმში გადატანილი 1160 წლის გარეჯული კრებულის (Ven.4-ის) აშიებიდან. კრებ.: ქართული წყაროთმცოდნეობა. XI. ეძღვნება ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორებს მ. ბერძნიშვილს და ლ. დავლიანიძეს. თბილისი: ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის გამომცემლობა „მემატიანე“, 2006 წ. გვ. 121-134.
10. გელათელი მონაზონის – ლევან IV დადიანის ცოლყოფილის ნინო ბაგრატიონისა და მონაზონ ფებრონია ხევარიძის სავედრებლები (XVIII ს-ის I ნახ.) იერუსალიმში გადატანილი ერთი გარეჯული ხელნაწერის (Ven.4-ის) აშიებიდან. კრებ.: ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის შრომები. VIII. ეძღვნება გელათის მონასტრის დაარსების 900 წლისთავს. თბილისი: გამომცემლობა „უნივერსალი“, 2008 წ. გვ. 153-173.

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University
Faculty of Humanities

The manuscript

TEIMURAZ JOJUA

**THE 12TH CENTURY MANUSCRIPT:
COLLECTION OF GEORGIAN TEXTS (VEN. 4),
ITS “TESTAMENT” AND COLOPHONS
(RESEARCH IN HISTORY AND SOURCE STUDIES)**

A b s t r a c t (Herald)

of the dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements
for the award of the Degree of Doctor of Philosophy (Ph.D.) in History

Dissertation was accomplished at the Institute of History of Georgia, Faculty of Humanities, Ivane Javakhishvili Tbilisi State University.

Scientific Supervisor: **MARIAM CHKHARTISHVILI**
Doctor of Historical Sciences, Professor

Official Reviewers: 1. **GONELI ARAKHAMIA**
Doctor of Historical Sciences, Professor

2. **GOTCHA DJAPARIDZE**
Doctor of Historical Sciences, Professor

Dissertation will be defended on 11 July, 2012, 16:00, at a meeting of the Dissertation Commission of the Faculty of Humanities, Ivane Javakhishvili Tbilisi State University.

Address: I. Chavchavadze Ave. 1, 0179 Tbilisi, Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, building 1, lecture-hall 307.

Dissertation can be acquired at the Scientific Library of Ivane Javakhishvili Tbilisi State University.

Learned Council of the Dissertation Counsel:
Doctor of Philosophical Sciences,
Professor

A. Khulijanashvili

GENERAL CHARACTERISTICS OF DISSERTATION WORK

Topicality of the Research Theme. Marginal inscriptions (colophons) of the manuscripts belong certainly to one of the most interesting historical sources. By content they can be subdivided into the monuments of memorial, juridical and of some other types.

In majority of cases the marginal inscriptions have three main features: 1. Cause-effect relationship of certain kind with the manuscript, on the margins of which they are executed; 2. Conciseness of the text and resulting scantiness of information; 3. Authenticity of the text, i.e. its closeness in time to the events narrated in the colophon.

Due to the above-mentioned characteristics, marginal inscriptions provide scholars with concise, but at the same time reliable and diverse accounts about history of a civic society and church of a state, in my case - of Georgia.

The Georgian historians have been studying the colophons since 19th century. A lot of work has been conducted in this direction: several hundreds of colophon texts and associated articles and books in history and source studies were published.

Overview shows that the Georgian scholars have been giving preference to studying colophons of those manuscripts, which are held in Georgia. As a result, colophons of the Georgian manuscripts housed at universities, libraries, museums and archives of Europe remain practically unstudied.

Five valuable Georgian manuscripts held at the Vienna National Library (Austria) belong to the latter ones: their marginal inscriptions have never been studied from the standpoint of history and source studies (if we don't attribute codicological studies accomplished by Grigol Peradze and Vakhtang Imnaishvili to the above-mentioned category).

Collection of Texts from Gareji, copied in 1160, from the collection of manuscripts of the Vienna National Library, under shelf number 4 (mentioned as manuscript Ven. 4 in my text), with more than 100 marginal inscriptions dating to 12th -19th centuries, executed by pilgrims visiting Gareji and Holy Land, is of special interest from the viewpoint of history and source studies. There are two main reasons for the interest to marginal inscriptions of Ven. 4:

1. It is the most ancient manuscript among the known ones copied in the monastery of Gareji. Therefore its composition and certain texts give insight about the 12th century monastic life of the Garejian monks and their literary activities, as well as about religious and cultural environment of the country in general.

2. Of interest are texts of dozens of colophons executed in 12th-19th centuries. They have preserved valuable and practically unknown written accounts about Gareji monasteries, the Georgian religious community in Jerusalem, and concerning many controversial and dubious problems of the history of Georgia.

Taking into consideration the above-mentioned, importance of collecting marginal inscriptions from the Georgian manuscript Ven. 4, held at Vienna National Library, significance of their systematic study, and finely importance of the preparation of a scientific book, which will incorporate texts of the colophons from Collection of Texts from Gareji, as well as the results of research in history and source studies dedicated to the above colophons, is obvious.

Objective of the research topic. The principle objective of the research is the following: to introduce individual texts and 12th-19th cc. marginal inscriptions of Ven.4

into scientific circulation; to research the above from the viewpoint of history and source studies; based on the obtained results to introduce unknown historical figures, facts and processes; to make certain theses, accepted in scientific literature, more precise or to reconsider them; to corroborate some existing points of view with additional arguments, etc.

Methodological bases of work. Source studying accomplished within the presented dissertation work is based on a comprehensive methodology of Source Studies; empiricism is used in the representation of historical research.

Scientific novelty of research. The following scientific novelties are presented based on the research of marginal inscriptions of the manuscript Ven. 4, carried out by means of archeographic, codicologic, historic and source studies: One more manuscript copied by the copyist of Ven. 4 has been revealed, origination of which was not established to this day; An important issue of the Georgian-Armenian Church relations in the 12th-13th centuries has been clarified with assistance of an unknown dogmatic-polemical treatise included in the Collection from Gareji; Some twenty unknown or less known marginal inscriptions and a “testament” of Ven. 4, dating to 12th-19th centuries, have been introduced into scientific circulation; The years of King Giorgi III of Georgia reign have been corrected; Biographies of some fifteen unknown or less known Georgian pilgrims, mentioned in marginal inscriptions of Ven. 4, have been reconstructed; Names of earlier unknown hierarchs of the Georgian Church, mentioned in marginal inscriptions of the Collection from Gareji, have been introduced into corresponding chronological lists; Earlier unknown fact of the Catholicos of Apkhazeti residence transfer to the Monastery of Khobi has been established. etc.

Practical significance of work. The dissertation work will be of assistance to researchers, students and general public interested in history and source studies of the 12-19th cc. Georgia. The work can be also used for teaching purposes at universities.

Testing of work. I have presented chapters and sections of my dissertation work through seven presentations delivered in 2001-2007 at scientific conferences held at Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology, and at other scientific or higher education institutions. A number of results were published in ten articles published in 2002-2008 in Collections of Works and Journals (see below, list of publications).

Structure of work. The work comprises introduction, three chapters divided into eight sections, and conclusion. The work is supplied by a list of the cited literature.

CONTENT OF DISSERTATION WORK

INTRODUCTION

Topicality of the researched problem, objective and tasks of research, scientific novelty and structure of work (see above in text) are given in the introduction.

CHAPTER I. HISTORY OF SCIENTIFIC RESEARCH OF THE “TESTAMENT” AND COLOPHONS OF THE COLLECTION FROM GAREJI (VEN. 4), DESCRIPTION OF THE MANUSCRIPT AND ITS CODICOLOGIC ANALYSIS

I.1. History of Scientific Research of the “Testament” and Colophons of the Collection from Gareji (Ven.4). Ven. 4 and its colophons have been studied for some 150 years already. Art historian Niko Chubinashvili was the pioneer of the research: in May 1845 he visited the Holy Land and familiarized himself with the Collection from Gareji, at that time held in the library of the Georgian Holy Cross Monastery.

Since then the following Georgian scholars have studied twelve compositions and colophons of the Collection to certain extent: Grigol Peradze (1940, 2004), Levan Menabde (1962), Zurab Sarjveladze (1983), Elene Dochanashvili (1985), Gulnaz Kiknadze (1989), Elguja Giunashvili (1995), Vakhtang Imnaishvili (2001, 2004, 2008), Qetevan Asatiani (2003), Mikheil Qavtaria (2003), Tsiala Qurtsikidze (2003), Eqvtime Kochlmazashvili (2004) and Darejan Kldiashvili (2008).

Some 15 articles published by the above-mentioned scholars mainly deal with philological (textological and codicological) analysis, and only occasionally concern results of historical and source study researches (In recent works the latter approach is represented only in Darejan Kldiashvili’s article dedicated to one of the marginal inscriptions from the Collection).

Publications of the above authors are discussed in the first section of Chapter I of the dissertation. Principal conclusions of the authors are given in a summarized form; achievements and certain shortcomings of publications are evaluated; contribution of work accomplished by the authors in research of the Collection from Gareji and of its colophons is shown. Brief description of my research results is also given.

I.2. Description of the Collection from Gareji (Ven.4) and its Codicological Analysis. Ven.4 is a large collection. It comprises twelve different texts. The collection has its own title “Beloved”, and this is a rare exception in the Georgian literary history. The copyist’s colophon and marginal inscriptions, dating to 1363 (3r) and 1570 (305r), cite the Collection from Gareji under the same title, “Beloved”.

The manuscript from Gareji is written on paper. It consists of 306 folios (The leaves of the manuscript are measuring 31 by 25 cm at average). The first and last folios (lacking pagination; conditionally 1rv and 306rv) are thin white paper. These two endpapers were probably added during the restoration at the Vienna National Library in 1931. The second folio of the manuscript (lacking pagination; conditionally 2rv), is also white paper, though it is thicker in comparison with the endpapers. The earliest marginal note found on this folio is dated to 1772, therefore the above leaf should have been added to the manuscript before 1772.

The remaining 302 folios (3rv-304rv) of the manuscript Ven.4 are thick yellowish papers with well smoothed surfaces. All these folios are contemporary to the time period in which the manuscript was copied. The paper lacks watermarks. Recto and verso of each folio bear scratched horizontal and vertical guidelines to achieve even spacing of the lines and letters.

Folio 305 (305rv) of Ven. 4 is a page of white paper of average thickness. Among several colophons on folio 305r, the earliest one is found in the upper and middle parts of the paper. It is a long marginal note by Vlase, Archbishop of Urbnisi, which dates to 1570 (Vlase of Urbnisi narrates the story of his contribution to restoration and renewal of the manuscript under consideration). Content of the marginal note and its location, selected so that it is maximally notable, probably points at the fact that this folio was added to the manuscript in 1570 on purpose, to bear colophon by Vlase of Urbnisi.

Ven. 4 has the double pagination: each fascicle and folio is assigned an individual number. The fascicle pagination was made by the copyist himself and is contemporary to the time of copying of the manuscript (Georgian uncial letters decorated with dots, commas and dashes denote numbers). Arabic numerals are used for pagination of Ven.4 folios, including the endpaper 306rv added to the manuscript in 1931. Therefore, Arabic pagination can be dated to 1931 or near so, being executed by the librarian of the Vienna National Library.

The Content is written on 2r. Based on paleographic peculiarities, text of the Content is not timed with the general text of Ven. 4: it was written much later than the 12th century. Titles of the texts of the manuscript given in the Content differ from the original titles of the texts: they are shortened.

Texts included in the manuscript Ven. 4 belong to different genres of ancient Georgian literature. Four texts (Nos. 1, 3, 4 and 10) out of the twelve are homiletic texts; three of them (Nos. 6, 7 and 11) are apocrypha and lives of the saints. The remaining five texts belong to the following genres: egzegetic (No. 2), homiletic or apocriphal (No. 5), dogmatic-polemic (No. 8), Biblical-Hymnographic (No. 9) and of the type of historical chronology (No. 12). The above-listed texts of the manuscript are not arranged in calendar order.

Based on the above-mentioned peculiarities of the manuscript (generic diversity of the texts and their arrangement in non-calendar order), I can critically evaluate the consideration first given by Grigol Peradze, and later repeated by other scholars that Ven.4 is a polycephalon. In my opinion, the manuscript from Gareji cannot be considered a polycephalon, i.e. a Liturgical Collection in which hagiographic and homiletic texts dedicated to Church Feasts are arranged in calendar order. The manuscript under consideration constitutes a Collection of totally different type which lacks direct liturgical function, and probably was meant as the monks' private reading.

Identity of the copyist of the manuscript from Gareji, as well as the time and place of its copying are stated in the long text of the colophon (304v). According to the colophon, the manuscript Ven. 4 was copied in 1160 in the Lavra of St. David or in an unknown Berta Monastery in vicinity of the Udabno Monastery of Gareji by Nokoloz Nikrai.

After I have established place of origin of Ven. 4, I paid attention to the Georgian translation of the Ladder of St. John the Synaite (H-1669) held at the National Centre of the Georgian Manuscripts. According to the vol.4 of the Inventory of the Collection "H" of the Georgian Manuscripts, based on palaeographic peculiarities the Ladder is dated to the 12th-13th centuries. The same Inventory states that the place of copying of the Ladder is

unknown. At the same time, the Inventory cites a concise marginal note and based on it makes conclusion that the manuscript H-1669 was copied by certain Nikrai.

Despite the fact that H-1669 lacks comprehensive colophon of the copyist (The manuscript lacks first fifteen folios and last several folios. Apparently, comprehensive text of the copyist's colophon was lost together with the above folios), it can be convincingly stated that the manuscripts H-1669 and Ven.4 were copied by the same person, Nikoloz Nikrai: both manuscripts are copied in the same hand.

As it turned out, Nikoloz Nikrai was a skilled calligrapher. In the second half of the 12th century, namely in 1160 and in contiguous years, in a monastery of Gareji he had copied two manuscripts: 1. Collection of texts "Beloved" (Ven.4) and 2. "The Ladder" by St. John the Sinaite (H-1669).

H-1669 is well studied by philologists and art specialists. From the latter of note is Vakhtang Beridze, who noted good calligraphic skill of Nikoloz Nikrai: "Nikrai was a calligrapher but not a professional artist. His drawings are samples of folk arts. As if the fantasy of the folk fairy tales and folk humour have invaded pages of this strange book. Very rare are the manuscripts, which display individuality of the copyist with such acuteness". Though the scholar's observation was based only on one manuscript, H-1669, this evaluation can be attributed to the Manuscript from Gareji (Ven.4) as well.

More than one hundred colophons dating to 14th-19th centuries are found on the folio margins of Ven. 4 manuscript. They give us opportunity to trace history of the manuscript back that far. From this point of view the colophon by Archbishop Vlase (305r) is to be noted. Text of the colophon says that in 1570 on order of Barnaba, Archbishop of Tbilisi and Father Superior of the Holy Cross Monastery, Vlase of Urbnisi had essentially renovated the manuscript from Gareji, which by that time was significantly damaged.

In Georgian written sources are found numerous accounts about Vlase of Urbnisi and Barnaba of Tbilisi (Based on the available accounts, within the bounds of the dissertation thesis I have established biographies of the above-mentioned archbishops as completely as possible). As it turned out, in 1570 Vlase Saakasdze of Urbnisi and Barnaba Panielisshvili of Tbilisi travelled on pilgrimage to the Holy Land and during several months (and not in a course of several years, 1570-1572, as earlier accepted by scholars) personally renovated nine manuscripts belonging to the Georgian community in Jerusalem (Number of the renovated books probably was higher, though only nine manuscripts have been revealed until recently).

Seven manuscripts out of nine were renovated by Vlase of Urbnisi and Barnaba of Tbilisi independently of one another (five manuscripts by Vlase of Urbnisi, and two ones by Barnaba of Tbilisi). The remaining two manuscripts were renovated jointly by both archbishops. When working separately, they carried out work associated both with bounding a manuscript, and renovating the text. During joint work, bounding was Vlase of Urbnisi's responsibility, while Barnaba of Tbilisi renovated the text.

Of note is the fact that Vlase of Urbnisi did not work on renovation of the manuscripts free: he was paid from the treasury of the Holy Cross Monastery of the Georgians in Jerusalem. Payments were made directly by Barnaba of Tbilisi, who at the same time was the Father Superior of the Holy Cross Monastery (We lack accounts about the amount of reimbursement given to Barnaba of Tbilisi, if he was paid at all).

I consider that the manuscript from Gareji should have been among the books renovated by Vlase of Urbnisi during his visit to the Holy Land. At that time, the manuscript under consideration was in the possession of a Georgian monastery (Maybe of

the Holy Cross monastery?) in Jerusalem. This conclusion is in agreement with the consideration of Grigol Peradze, that the manuscript Ven. 4 copied in Gareji by 1570 was already transferred to Jerusalem and held there.

Thanks to the content of two marginal inscriptions of the manuscript Ven. 4, wide timeline (1160-1570) established by Grigol Peradze can be significantly narrowed down. In the first undated marginal note (120r) certain Ambrose (author of the note) and master Qaikhosro are mentioned. Ioseb Khuntusdze of Sepulchre, and his mother Mzeqali are mentioned in the second, also undated marginal note (18v), written in different hand. Names of all four individuals are well known to the Georgian historiography. Namely “master Qaikhosro” is Qaikhosro I, ruler of the Saatabago of Samtskhe (1498-1500); Ambrose was the painter and calligrapher, the foster-son of Qaikhosro I; Ioseb Khuntusdze was *modzghvari* (priest who ranks higher than the archpriest and lower than the Superior) of the Church of Holy Sepulchre in Jerusalem, skilled bookman; Mzeqali was Ioseb Khuntusdze’s mother (The same is stated in the marginal note of Ven. 4). Numerous accounts are found about the above individuals in both Georgian and foreign written sources dating to 15th-16th centuries (Based on the available accounts, within the bounds of the dissertation thesis I have established biographies of Ambrose and Ioseb Khuntusdze as completely as possible).

Based on the available accounts, Elene Metreveli has established that in 1501 Ambrose on order of Mzechabuki, ruler of the Saatabago of Samtskhe (1500-1515), had travelled to monastic centres of the Orient and given them rich donations for mentioning soul of Qaikhosro I. Apart from that, Ambrose donated personal money to the Georgian communities on Athos and in Jerusalem. It is well known, that Ambrose for a long time remained in the Holy Cross Monastery in Jerusalem and while there, he had time to copy Tetraevangelion.

What concerns Ioseb Khuntusdze, according to the observations made by Levan Menabde and Darejan Kldiashvili, in the 15th century he served in the Church of Holy Sepulchre in Jerusalem, where he was involved in literature activities. We are aware of four manuscripts renovated by Ioseb Khuntusdze, as well as of several marginal inscriptions written by him on pages of different manuscripts.

We consider that Ambrose and Ioseb Khuntusdze had opportunity of seeing the Collection from Gareji in one of the Georgian monasteries or churches of Jerusalem during their pilgrimage to the Holy Land (The former was on the pilgrimage in ca. 1501, and the latter in the second half of the 15th century). Their marginal inscriptions can be timed with the visits.

Based on the marginal inscriptions by Ambrose and Ioseb Khuntusdze, the upper chronological border of the Collection transfer to Jerusalem accepted nowadays (1570) can be defined more precisely. It can be stated that by 15th century the Collection from Gareji was already in Jerusalem.

Two marginal inscriptions by Besarion Qiotishvili dating to 1813 and 1814 (8r and 41v-42r) are of interest for the history of Ven.4. These notes narrate that in 1813-1814 (and not in 1864 as considered by Grigol Peradze) Besarion Qiotishvili essentially renovated the Collection from Gareji, which by that time was severely damaged.

According to the texts of the marginal inscriptions, Besarion Qiotishvili separated folios from the manuscript Ven. 4, most likely because of their dampness, and set them in the sun to dry. Next he glued strips of fine restoration paper to the damaged folio edges. Finally, Besarion Qiotishvili carefully re-counted the separated folios and re-bound them into the manuscript. Traces of restoration carried out in 1813-1814 visible by naked eye

corroborate details of the story narrated in the marginal inscriptions by Besarion Qiotishvili.

Numerous marginal inscriptions by Besarion Qiotishvili left on the pages of different Georgian manuscript in the Holy Land and Athos, including Ven.4, provide interesting information about him (Based on the marginal inscriptions and other additional data, within the bounds of the dissertation thesis I have established biography of Besarion Qiotishvili as completely as possible). As it turned out, Besarion Qiotishvili visited the Holy Land in 1813-1816. During this period he restored and renovated many manuscripts belonging to the Georgian community in Jerusalem. Evidently he became interested, in the first place, in Ven.4, and therefore he started with its restoration immediately after his arrival in Jerusalem.

Accounts of special interest are found in the catalogue compiled by Niko Chubinashvili. According to the catalogue, in 1845 Ven.4 was still held in the library of the Holy Cross Monastery library in Jerusalem.

In 1883 Aleksandre Tsagareli travelled to the Holy Land and described the Georgian antiquities preserved in the local churches and monasteries. The scholar did not succeed in locating the Collection from Gareji in the Holy Land. Based on this information, Grigol Peradze made conclusion that by 1883 the manuscript under consideration had already left the library of the Holy Cross Monastery. I agree with the above consideration and assume that Ven.4 was lost from the library of the Holy Cross Monastery in Jerusalem in 1845-1883 (and not in 1864-1883 as considered by Grigol Peradze. The discrepancy is due to the erroneous dating of the marginal note of 1814 to 1864 by the scholar).

What concerns the later history of the manuscript, Grigoli Peradze has established that at the end of the 19th century and in the beginning of the 20th century the Collection from Gareji, after being “lost” in circumstances still unknown, eventually ended up in the possession of the Greek chief deacon Kleopa, later on the archbishop of Nazareth, who was interested in the Georgian antiquities in the Holy Land. After Kleopa’s death, manuscript Ven.4 was sold out in Alexandria by his heirs. On 3 January 1931 professor Turker / Tuerker bought the Collection from Gareji together with two other Georgian manuscripts (Ven.2 and Ven.3) from an unknown antiquary in Alexandria specially for the Vienna National Library (The exact day of Ven.4 purchase and identity of the customer was specified by Vakhtang Imnaishvili). In the same 1931 staff of the Vienna National Library carried out the restoration of the Collection from Gareji and re-bound the folios into the manuscript.

Since 1931 the Collection from Gareji has been held at the Vienna National Library and is its property.

CHAPTER II. COLOPHONS OF THE COLLECTION FROM GAREJI (VEN. 4) AS HISTORICAL SOURCES

II.1 Date of Coronation of the Georgian King Giorgi III. Large text of the “testament” of Ven. 4, executed by the copyist on folio 304r, contains accounts not only about history of the manuscript, but also for specifying the date of coronation of the Georgian king Giorgi III.

1156, the accepted date of the coronation was established by Ivane Javakhishvili in 1913. The scholar was relying on several written sources, which propose different dates for coronation of Giorgi III. These sources and dates are as follow: “Description of the Kingdom of Georgia” by Vakhushti Bagrationi and an account of the 18th century manus-

cript suggest 1150 as the date of coronation; A certain piece of text from the “Chronicle of Lasha-Giorgi’s Times” states 1154; Other piece of the same work and an inscription from Hagartsin Monastery, Armenia, suggest 1155; Lapidary inscription from Samtavisi Church (dated to 1168), “The World History” by Vardan Areveltsi (mid-13th century), “History of Siuniq” by Stepanos Orbeliani (1297-1300) and the colophon (13th-14th cc. (?)) in the *Easter Computes* of the 1233 year manuscript (A-85) propose 1156 as the date of coronation.

From diverse dates found in different sources, Ivane Janakhishvili gave preference to the 1168 year inscription of Samtavisi Church, according to which 1168 was the twelfth *indiction* (i.e. year) of Giorgi III’s reign, and dated coronation of Giorgi III to 1156 (1168-12 = 1156). He considered data given by Vardan Areveltsi, Stepanos Orbeliani, also by the colophon on a page of A-85 as additional evidences supporting his dating. Afterwards, he added the marginal note of 1161 from Tbeti Evangelium to the above list.

The Georgian historiography accepted the coronation date of king Giorgi III established by Ivane Javakhishvili without any objection. Nowadays coronation of Giorgi III is dated to 1156 both in scientific and encyclopaedic editions.

I have a different opinion in this regard and consider that the date suggested by Ivane Javakhishvili can be accepted only after the answer to the following significant question is provided: how correct is observation of the prominent scholar that the lapidary inscription from Samtavisi Church, marginal note of Tbeti Evangelium, “The World History” by Vardan Areveltsi, “History of Siuniq” by Stepanos Orbeliani and the colophon in the *Easter Computes* of the 1233 year manuscript (A-85) define the date of coronation specifically by 1156?

After studying the above-mentioned written monuments in detail, I arrived to the following interesting conclusions. Let’s start with Samtavisi Church inscription. According to the inscription, 1168 was the twelfth year of Giorgi III’s reign. It would not be out of place to remind that the reign time reckoning often does not coincide with the legal calendar: in Middle Ages’ Georgia (and not only in Georgia) the legal calendar year started on 1 January (or 1 September), whereas the reign time reckoning started from the exact day and month of ascending to the throne. Taking this into consideration, 1168 could have been the end of the eleventh and beginning of the twelfth year of Giorgi III’s reign, or the end of the twelfth and beginning of the thirteenth year of his reign.

The above fact is essential for clearing the question under consideration, because coronation of Giorgi III dates back to 1157 in the former case, and to 1156 in the latter case. Consequently, it is clear that the inscription of Samtavisi Church defines the date of Giorgi III’s ascent to the throne by 1156-1157 and not by 1156.

The same observation concerns the colophon from Tbeti Evangelium. According to the text of the colophon, Anisi battle of 1161 between Giorgi III and Shah-Armen, son of Sokman, took place on the 5th year of King Giorgi III’s reign. As the reign time reckoning often does not coincide with the legal calendar, 1161 might have coincided with the end of the fourth and beginning of the fifth year of Giorgi III’s reign, or the end of the fifth and beginning of the sixth year of his reign. Therefore, the colophon defines the date of Giorgi III’s ascent to the throne by 1156-1157 and not by 1156.

Absolutely the same conclusion can be derived from the “History of Siuniq” by Stepanos Orbeliani. The author mentions that the year of the Orbelianis’ uprising, 1177, coincided with the 21st year of King Giorgi III’s reign. Taking into consideration difference between the reign time reckoning and legal calendar dates, 1177 might have coincided with the end of the twentieth and beginning of the twenty first year of Giorgi

III's reign, or the end of the twenty first and beginning of the twenty second year of his reign. Therefore, Stepanos Orbeliani defines the date of Giorgi III's ascent to the throne by 1156-1157 and not by 1156.

Much more interesting observation concerns the colophon on a page of the *Easter Computes* of the A-85 manuscript. Study of the original manuscript's colophon convinced me that it suggests 1157, not 1156, as a date for coronation of Giorgi III (The fact is that the time reckoning in *Easter Computes* under consideration starts from 1157 and it lacks marker denoting 1156). Actually, the colophon does not conform to, but on the contrary, it contradicts to Giorgi III's coronation in 1156.

Consequently, it was established that among the written sources used by Ivane Javakhishvili, only "The World History" by Vardan Areveltsi dates coronation of King Giorgi III to 1156. Majority of the written sources under consideration (marginal note of Tbeti Evangelium, lapidary inscription from Samtavisi Church, and "History of Siuniq" by Stepanos Orbeliani) date coronation of Giorgi III to 1156-1157. What concerns the colophon (13th-14th cc. (?)) in the *Easter Computes* of the manuscript A-85, it proposes exactly 1157 as the date of the coronation.

Therefore, if between the above-mentioned two written sources of the later period I will give preference to the account of Vardan Areveltsi as more reliable one, than the two-year interval will be automatically reduced and it will turn out that Giorgi III ascended to the throne in 1156. If we consider the colophon of manuscript A-85 more reliable, than the time interval will be reduced in other way, and it will turn out that Giorgi III ascended to the throne in 1157.

In this dubious situation "testament" found in the Collection from Gareji, held at the Vienna National Library, is of decisive importance. It states that the manuscript was copied in 1160, the third year of Giorgi III's reign. 1160 could have been end of the second or beginning of the third year reign of King Giorgi III, or end of the third and beginning of the fourth year. The year of coronation will be 1158 in the former case and 1157 in the latter one. Consequently, the "testament" suggests 1157-1158 as the date for the coronation of Giorgi III.

After specifying time of coronation according to the Collection from Gareji, I have singled out colophon of Tbeti Evangelium and inscription from Samtavisi Church out from the above-mentioned five written monuments, and compared their texts with the accounts found in the "testament" of Ven.4. As a result, I have established that the two-year spaces, namely 1156-1157 and 1157-1158, given by three written sources composed in the life of Giorgi III, more reliable than other available sources, will coincide only in case of selecting 1157 as the coronation date of Giorgi III.

In this case, we will have that the year 1160 of copying Collection of Gareji is the third year (end of the third and beginning of the fourth year) of Giorgi III's reign; Date of the colophon of Tbeti Evangelium, 1161, is the fifth year of Giorgi III's reign (end of the fourth and beginning of the fifth year); Date of the inscription from Samtavisi church, 1168, is the twelfth year of King Giorgi III's reign (end of the eleventh and beginning of the twelfth year). In other cases, on the one hand, marginal note of Ven.4, and on the other hand, colophon of Tbeti Evangelium and inscription from Samtavisi give absolutely different dates: 1158 or 1156.

How much reliable is the account found in the "testament" of the Collection from Gareji? I consider that there is no reason to doubt the reliability of the account found in Ven.4. In the first place, Nikoloz Nikrai, the copyist of the collection from Gareji, is contemporary of Giorgi III's coronation. It is quite possible that he even participated in the

event. Time difference between copying of the manuscript and coronation is very short, just three years. Apart from that, Nikoloz Nikrai was a bookman who carried out his activities in Gareji. It is well known that at that time monasteries of Gareji were in the Royal dependence. Therefore, it is evident that monks of Gareji monasteries, including the copyist of Ven. 4, should have been well informed about the main political events taking place in the Royal Court.

Correctness of redating coronation of Giorgi III to 1157 is supported by “Chronicle” written by the Armenian historian Samvel Anetsi in 1182. It is directly noted in the “Chronicle” that Giorgi III ascended to throne in 1157. Samvel Anetsi was the contemporary of Giorgi III, therefore his account has approximately the same value for the problem under consideration, as three other sources: marginal note of the Collection from Gareji, colophon from Tbeti Evangelium and inscription from Samtavisi Church.

If my argumentation presented above is correct, we can specify coronation date of Giorgi III more precisely. It is noted in the colophon of Tbeti Evangelium that Giorgi III defeated Shah-Armen, son of Sokman, on the 5th year of his reign. Based on the account of the Arabian chronicler Ibn al-Asir, Ivane Javakhishvili established that the Georgians defeated Sokman II, the ruler of Akhlat (Khlati in the Georgian sources) in August. I have already noted that 1161 was the end of the fourth and beginning of the fifth year of Giorgi III’s reign. Consequently, in August 1161 the fifth year of king Giorgi III’s reign was already started, therefore his coronation is to be defined by the period from the beginning of 1157 till August of the same year.

Thus, taking into consideration correlation of the accounts found in the following written sources: “testament” (1160) of the Collection from Gareji (Ven.4), colophon (1161) from the Tbeti Evangelium (Q-929), lapidary inscription (1168) from Samtavisi Church, texts of the “Chronicle” by Samvel Anetsi (1182) and of the “History of Siuniq” by Stepanos Orbeliani (1297-1300), colophon (13th-14th cc.(?)) in the *Easter Computes* of the manuscript A-85 (1233), I suggest that Giorgi III ascended to throne of Georgia not in 1156, as it was widely accepted in the Georgian historiography, but in 1157, to be more precise in January-August 1157.

II.2. Five Marginal Inscriptions by Luka Odzrkheli, Bishop of Moqvi. On folios 3r, 187r, 208r, 265v-266r and 303r of the Collection from Gareji are found five marginal inscriptions in *Mkhedruli* script, written in the same hand. Based on their study, it was established that the colophons were executed by Bishop Luka of Moqvi 203 years later after copying Ven. 4, i.e. in 1363 (1160+203=1363) (Descriptions of all five marginal inscriptions, texts of the colophons written in the original type font, and my interpretation of the texts are presented in the dissertation work).

The above-mentioned colophons are of great significance for the history of Moqvi Bishopric, as the name of the author was unknown to the Georgian historiography. Consequently, thanks to the 1363 year marginal inscriptions, name of an unknown bishop of West Georgia, Bishop Luka of Moqvi is being introduced. His activities, based on the timeline of his marginal notes, can be defined by 1360s.

The marginal inscriptions under consideration give information that in 1363 Luka of Moqvi was visiting the Holy Land. His five marginal inscriptions were executed during this visit. This fact is of special importance for codicology of Ven.4. And indeed, earlier we succeeded in establishing the sole fact that the Collection of texts from Gareji had been held in Jerusalem since second half of the 15th century. Marginal notes by Luka of Moqvi assisted us to establish more specific upper chronological date of the manuscript’s transfer

to Holy Land. They provide information that already by 1363 the manuscript was in the possession of a Georgian church or monastery in Jerusalem.

Apart from that, these marginal notes of the Collection give valuable accounts about relationships between Moqvi Bishopric and the Georgian community in Jerusalem. The colophons provide information that in 1363 Bishop Luka of Moqvi travelled to Holy Land, where he Celebrated Devine Liturgy for a certain Metropolitan. While in Holy Land, Luka of Moqvi familiarized himself with the manuscripts of the local Georgian community, and executed five inscriptions in Mkhedruli script on the margins of the 1160 year Collection from Gareji.

After I have analyzed accounts found in the 1363 year marginal notes of the Gareji Collection, I decided to search for additional accounts about Bishop Luka of Moqvi. As a result, I found three more texts executed by him: two marginal notes of the “Astrological Tractate” copied in 1188-1210 and held at the National Centre of Manuscripts in the collection A (A-65), and an inscription executed on the wall of a small domed church, the so called “white church” of the Monastery of Vani Caves.

The above-mentioned texts lack dates. Despite this it is not a difficult task to define dates of their execution. The first marginal inscription of A-65 mentions Luka as a Bishop. Therefore, execution of A-65 colophons is timed with marginal notes of the same person found in Ven. 4, i.e. in 1360s. What concerns the inscription from Vani caves, it does not mention Luka as a Bishop, and therefore it must be dated to the earlier period, approximately to mid-14th century.

One detail is of note from the marginal notes of Ven.4, A-65, and from the inscription of Vani Caves: Luka of Moqvi is mentioned as a: a) Bishop “from Odzke” in the second marginal note of Ven. 4; b) Bishop “from Odzrkhe” in the fourth marginal note of Ven. 4; c) “son of the Archpriest of Odzke” in the marginal note of A-65, and d) Bishop “from Odzrkhe” and “son of the Archpriest” in the inscription from Vani Caves.

After historical and source study analysis it turned out that Luka of Moqvi by birth was from South Georgia. Luka lived in one of the communities of the historical province of Samtskhe, namely in the fortress-city of Odzrkhe before he was elevated to the Bishop of Moqvi. Luka’s father, whose name is not known to us, was a priest. He carried out his activities in the so-called Monastery of Rusudan, located close to the fortress-city of Odzrkhe, where he held high office of an Archpriest.

After discussion of the problems associated with Luka of Moqvi, I consider it necessary to touch on an issue about another unknown Bishop of Moqvi. Four bishops of Moqvi – Daniel, Abraham, Ambria and Phillip are mentioned in the marginal notes of the well known Tetraevangelium from Moqvi. From these four individuals only three of them, Daniel, Abraham and Phillip were introduced into the chronological list of Bishops. What concerns the fourth Bishop Ambria, scholars (Lia Akhaladze, Bezhan Khorava, Giorgi Kalandia) pass over in silence his name.

I have my explanation of this strange event. The above-mentioned scholars of course are well aware of the texts of marginal inscriptions on pages of the Tetraevangelium from Moqvi, but they consider that Abraham and Ambria is the same individual. This is not correct. Based on the Bible, Abraham and Ambria are absolutely different anthroponyms. Difference of these names can be traced through their spelling: in marginal notes of the Tetraevangelium from Moqvi the first name is spelled as “Abraham” and the second one as “Ambr(i)a”. Apart from that, marginal notes executed by Abraham and Ambria are written in different hands and this is one more argument to refute the consideration that Abraham and Ambria is the same individual.

Taking the above-mentioned into consideration, I consider essential to introduce names of Luka and of Ambria as well into the chronological list of the Bishops of Moqvi. After dating marginal note by Bishop Ambria of Moqvi based on its paleographic peculiarities, it will be possible to establish time interval of Ambria's activities.

II.3 Marginal Inscription (XV c.) by Giorgi Lomas-Dze, a Pilgrim from Artanuji. On folio 187r of the Collection from Gareji, on the lower half of the page, is found an inscription executed by a skilled hand in Mkhedruli script. From the text of the colophon we learn that it was written by certain Giorgi (Technical description of the colophon, its text in the original type font, and my interpretation of the text are presented in the dissertation work).

The colophon lacks date, though this gap can be filled in by taking into consideration that it is positioned below the 1363 year colophon by Luka of Moqvi. Existence of the latter was taken into consideration when Giorgi executed his colophon. Based on this observation, the upper date of the colophon by Giorgi Lomas-Dze can be defined by 1363. Paleographic peculiarities of the text have decisive significance in final dating of the colophon. According to these peculiarities, the text can be dated to the 15th century.

Author of the colophon calls himself "Lomas-Dze" and "of Artanuji". In this connection two suppositions can be made: 1. The phrase "of Artanuji" can denote Giorgi's title, while "Lomas-Dze" can mean that his is a son of Loma. 2. "Of Artanuji" can denote Giorgi's place of descent, and "Lomas-Dze" can be the kinship term.

Based on the study of the corresponding written sources it turned out that the title "of Artanuji" was used only during two time periods: starting from 980-ies (?) till 1011, and in a course of the 14th century (?). During both time periods individuals with the title "of Artanuji" owned the fortress city of Artanuji in Tao-Klarjeti. Their title had originated from the name of the city in their ownership. A certain difference of special interest can be noted: since 980-ies till 1011 the title under consideration was owned by senior (?) representatives of the Royal Family of the Bagrationies, kings of Klarjeti, but in the 14th century the title was owned by younger representatives of the Jakelies, the rulers of Samtskhe Principality, actually by junior brothers of the Samtskhe princes.

Taking the above-mentioned into consideration, the following question arises: can the title of the author of the marginal inscription on a folio of Ven. 4 be attributed to one of the younger representatives of the House of Feudal Lords of Samtskhe in the 15th century? One should take into consideration that the names Giorgi and Loma (according to our working assumption the latter is a patronymic name) are not spread among the Jakelies' not only in the 15th century, but in a course of the entire Middle Ages. Therefore Giorgi Lomas-Dze cannot be attributed to the House of Feudal Lords of Samtskhe, consequently title "of Artanuji" could not have been acquired in Samtskhe Principality.

The second supposition enters into force. According to it, "of Artanuji" means that the individual lived in the city-fortress of Artanuji, and "Lomas-Dze" denotes his kinship.

Worthy of notice is an introductory part of the colophon of the Collection of texts from Gareji, in which Giorgi of Artanuji supplicates to Holy Sepulchre and Holy Cross, the two most important relics of Christianity.

If my consideration is correct, Giorgi Lomas-Dze is a pilgrim to Holy Land from the city of Artanuji. This is an interesting detail for judgment about religious and cultural relations between citizens of the city-fortress of Artanuji and representatives of the Georgian community in Jerusalem. Only two historical persons, who had certain relationship with the Georgian monasteries in the Holy Land have been known to this day.

These are Shalva of Artanuji (13th-14th cc.), junior brother of Sargis II, Prince of Samtskhe, mentioned in Synodal records, and Shashia of Artanuji (2nd half of the 14th c.), junior brother of *atabeg* Kvatkvare II. Name of Giorgi Lomas-Dze, citizen of Artanuji in the 15th century, must be added to this list. He had not only pilgrimed to Jerusalem, but had also left a colophon in calligraphic *mkhedruli* script on a folio of the manuscript held in one of the Georgian monasteries there.

II.4 Marginal Inscription of Bartholomew, Catholicos of Apkhazeti (ca. 1488-1519). On a folio 156v of Ven.4 is an undated marginal inscription executed in *nuskhuri* script. Based on paleographic peculiarities it can be dated to the second half of the 15th century – first half of the 16th century (Technical description of the marginal inscription, texts of the colophon written in the original type font, and my interpretation of the texts are presented in the dissertation work).

Catholicos Bartholomew is mentioned in the inscription as “Catholicos of Khobi”. In any case, regardless of the results associated with interpretation of his attribution, “Khobi” unambiguously denotes the Monastery of Khobi, which lies in Likhtimereti. Bartholomew was Superior of the church of West Georgia and Catholicos of Apkhazeti.

Taking the above into consideration, I studied chronological list of the Catholicoses of Apkhazeti carrying out activities within the period fitting the timeline of the colophon from Ven. 4. In the 15th century only one Catholicos Ioakime is known. He occupied the office in 1470s. Then follows 40-year gap. Since 1519 Malakia I Abashidze is Catholicos of Apkhazeti. He held the office until 1540. And again, some 10-year gap follows. After it, namely in 1557, Evdemon I Chkhetidze became Catholicos of Apkhazeti. In 1578 Eptvime I Sakvarelidze substituted the latter. Eptvime I held the office for four decades till 1616 (B. Lominadze, T. Qoridze).

Consequently, three chronological intervals are to be checked to fit Bartholomew’s activities while he held the office of the Catholicos: 1. from the beginning of the 15th century till the beginning of the 1470s, 2. from the end of 1470s till 1519, and 3. from the end of 1540s till 1557. I gave preference to the second interval; therefore Bartholomew should have been the Catholicos from the end of 1470s till 1519.

Two Deeds issued by Aleksandre II, king of Imereti (1484-1510), corroborate the above conclusion. These Deeds are as follows: 1. Blood Deed of the Topuridzes issued in 1484-1488 (Date of the Deed was established by me based on the corresponding argumentation), and 2. Blood (?) Deed of the Palavandishvilies issued in 1488. Certain Bishop Bartholomew of Tsaishi is mentioned in the Topuridzes’ Deed, while in the Palavandishvilis’ Deed he is mentioned as Archbishop of Qutaisi.

After being mentioned in the Deed of Palavandishvilies, name of Bartholomew vanishes from the written sources. Therefore his further history would have remained unknown if not our colophon from Ven.4, from which we learn that Bartholomew, after being elevated from Bishop of Tsaishi to Archbishop of Qutaisi, continued advancement and after certain time became Catholicos of Apkhazeti. I consider that the marginal inscription from the Collection of Texts from Gareji is an authentic corroboration of this fact.

Due to the lack of corresponding data, exact timeline of Bartholomew’s activities at this stage of studies cannot be established. Nevertheless, approximate chronology of his activities, concerning holding of the office of the Catholicos of Apkhazeti by him, can be set. We know that in 1488, by the time of issuing of the Palavandishvilies’ Deed, Bartholomew still was the Archbishop of Qutaisi. On the other hand, we also know that since

1519 Malaqia I held the office of the Catholicos of Apkhazeti. Consequently, Bartholomew had been the Catholicos of Apkhazeti in ca. 1488-1519.

Another issue of interest concerns where and in which circumstances did Catholicos Bartholomew write a marginal inscription on the folio of the Collection of Texts from Gareji. As we have already mentioned, by 1363 Ven. 4 had already been transferred to the Holy Land. Correspondingly, Catholicos Bartholomew, who carried out his activities in 1488-1519, could have seen the manuscript during his pilgrimage to Jerusalem. As a result, a new biographical detail arises: Bartholomew, after becoming Catholicos of West Georgia, travelled to the Holy Land, and while being there he wrote marginal inscription on a folio of Ven.4.

As it was mentioned above, Catholicos Bartholomew is mentioned as “Catholicos of Khobi”. This fact is quite strange, because none of the highest rank clergies of West Georgia was ever mentioned by this title.

Study of the issue shows that the “Catholicos of Khobi” is one of the titles of Bartholomew, Catholicos of Western Georgia. It derives from the name of Khobi Monastery, which was the Chair or residency of the Catholicate.

Titles of Catholicoses, deriving from the names of Catholicate Chairs or residences are well known to the Georgian historiography. For instance, Chair of the Catholicate of East Georgia was in Mtskheta, and Catholicoses of Qartly (Eastern Georgia) often used title “Catholicos of Mtskheta”. The same was the case in West Georgia: Catholicoses had their Chair in Bichvinta, and they bore title “Catholicos of Bichvinta”. In my opinion use of the title “Catholicos of Khobi”, found in the marginal inscription of Ven.4, can be considered the same phenomenon.

Where and when did the Catholicoses of West Georgia acquire title “Catholicos of Khobi”, and for how long was this title in use? To clarify this question, I studied in detail main church processes going under way in West Georgia in the second half of the 15th century and in the first half of the 16th century. Interesting results have been drawn from the study.

In 1470-1474 Ioakime, Catholicos of Apkhazeti, shifted out of subordination to Catholicos-Patriarchs of Qartli, and put himself at the head of the autocephalous Church of West Georgia. The main supporter of Ioakime in this deed was Shamadavla Dadiani-Gurieli. The latter not only played essential role in his ordination as a Catholicos, but also passed him the Monastery of Khobi, property of the Dadianis. After making the Monastery of Khobi his residence, Catholicos Ioakime received good opportunity to manage issues of the West Georgian Church simultaneously from Khobi and Bishvinta Catholicate Chair, the latter located on the north-western periphery.

I consider that Catholicoses of Apkhazeti resided in the Monastery of Khobi exactly since 1470-1474. Approximately at the same time they should have acquired a title of the “Catholicos of Khobi”.

In the first half of the 15th century religious environment in West Georgia radically changed: the Feudal House of the Dadianis lost its role and the Royal Court of Imereti became the principal supporter of the Catholicoses of Apkhazeti. Apart from that, in 1553-1554 Ottoman sea raiders looted the monastery of Khobi. As a result spiritual activities in the monastery were halted. Catholicoses of Apkhazeti abandoned the Monastery of Khobi and moved their seat to Gelati, the royal monastery of West Georgia.

After establishing the Catholicate seat in the Monastery of Gelati, the title “Catholicos of Khobi” lost its meaning and shortly it was finally abolished.

II.5 Three Marginal Inscriptions (First Half of the 18th Century) by Nino Bagrationi, the Spouse of Leván IV Dadiani, Monk at the Monastery of Gelati, and by the Nun Pebronia Khevaridze. On 265r and 305r of the Collection of texts from Gareji are found two inscriptions executed by the same person, executed in nuskhuri script (165r) (colophons I and II), and one more inscription in mkhedruli script (305r) (colophon III) (Technical description of the marginal inscriptions, their texts written in the original type font, and my interpretation of the texts are presented in the dissertation work).

The marginal inscriptions lack dates, though colophon III assists to restore them. It stands after the supplication inscription by Svimeon Chkheidze of 1700 and before the inscription by hieromonk Besarion Qiotishvili, which dates to 1813-1814. Therefore colophon III, as well as two other inscriptions, has been executed between 1700 and 1813-1814.

Three individuals are mentioned in the above inscriptions from Ven. 4: 1. Nino, the former Princess Tinatin (Colophon I), 2. The Gurian nun Pebronia Khevaridze (Colophons II and III), 3. Grigol Khevaridze, uncle of the nun Pebronia (Colophon II).

Apart from the Collection of Texts from Gareji (Ven. 4), marginal inscriptions or texts from the following manuscripts supply with important accounts about Nino, the former Princess Tinatin: “Life” of Giorgi Mtatsmindeli (S-353), *Easter Computes* from *Gulani* (Collection of books necessary for the Divine Service) of Gelati (Qut. 16), “Complete Chronikon” (S-252g), “Geography” (S-1743) and “Legislation of Aleksei Mikhailovich, King of Russia” (S-3614), translated by Gabriel Gelovani, “List of the Retinue Members of King Vakhtang VI in 1724”, “Description of the Kingdom of Georgia” by Vakhushti Bagrationi, and “The History of the Georgians” by Niko Dadiani. Here follows the biography of Nino, the former Princess Tinatin, which I have reconstructed based on the accounts found in the above-mentioned manuscripts.

Tinatin was born in 1678 in the family of the king of Imereti Bagrat IV and his spouse Queen Tamar, niece of Vakhtang V, king of Qartli. In 1684-1695/6, during the reign of Aleksandre IV, king of Imereti, who was an illegitimate son of Bagrat IV, Leván IV Dadiani, Prince of Odishi, the last representative of the Dadianis’ dynasty, married Tinatin.

Tinatin had two children: 1. one of them was her own daughter Mariam, who in the first half of 1700s married to Katsia, the elder son of Giorgi IV Lipartiani, the first representative of a new dynasty of the Dadianis. Later on he became the Prince of Odishi under the name of Katsia I Dadiani; 2) another one was the stepson Giorgi Dadiani, illegitimate child of Leván IV. Giorgi became general-major of artillery while in Russia. He is the founder of a Russian stem of the Dadianis.

Queenship of Tinatin ended soon, when in 1695/1696 Leván IV lost the throne and was exiled from Odishi. On April 20 of 1704, after the death of Leván IV Dadiani in Istanbul in ca.1696, 26 years old Tinatin became a nun with the name of Nino.

Nino was the most educated woman of her day. For this reason, Tamar Gelovani, spouse of Bezhan Dadiani, Prince of Odishi, gave her nephew Gabriel, later the prominent bookman, to Nino for education.

In July 1724 Vakhtang VI, king of Qartli, accompanied by a numerous retinue, traveled to Moscow. On the way to Russia he stopped in the province of Racha. When Nino Bagrationi heard a story of king Vakhtang VI, she stole away from the monastery of Gelati, and together with her pupil Gabriel Gelovani made for Racha. Aleksandre V, king of Imereti, grandson of Nino’s stepbrother, sent a feudal lord, certain Chkheidze after her. Nino Bagrationi plaid a trick: she gave presents to Chkheidze and instructed him to tell

Aleksandre V that she was going to return, but prior to that she was asking for the permission to say goodbye to Vakhtang VI. For more convincingness, she gave leather sacks full of cotton to feudal lord Chkheidze (?) and persuaded him that the sacks contained all the treasures she owned. Being deceived, the king and feudal lord let Nino to go to Racha.

Nino Bagrationi visited king Vakhtang VI and asked him to take her to Russia. King of Qartli consented. The 45 years old nun together with Gabriel Gelovani and with a numerous retinue set off for Russia.

While in Russia, Nino acted as a personal attendant of Queen Rusudan, spouse of Vakhtang VI. She had her own retinue consisting of 19 persons, including a certain nun Makrine, three female attendants, Father Superior of an unknown monastery, *aznauri* Iakob and 14 male servants.

By January 3, 1742 sixty four-year-old Nino Bagrationi still lived in Russia, most probably in the suburb of Moscow. According to the account, at this time she visited a certain Georgian bibliophile.

Trail of Nino Bagrationi is lost after 1742. We lack any accounts about the last years of her life, therefore this period cannot be reconstructed.

In difference from Nino, the former princess Tinatin, we have only scarce information about two other individuals mentioned in the marginal inscriptions of Ven. 4. Based on these data, Nun Pebronia and her uncle (father's brother) belong to an unknown family of the Khevaridze's, widespread in Guria province.

Study of the issue shows that Pebronia Khevaridze and Nino, the former Princess Tinatin, carried out their activities in the same convent. Pebronia had visited the Holy Land, probably in the lifetime of Nino Bagrationi. She intended to join the Convent of the Presentation in the Temple of Jerusalem. Pebronia had visited one of the Georgian monasteries in Jerusalem where the Collection of texts from Gareji was kept, and left three inscriptions, two of them on the margins of the manuscript, and one more on a free page. Her marginal note is found also on a folio of another Georgian manuscript - Interpretation of the Psalms (?) by Athanasius Alexandrian.

Let us get back to defining dates of the marginal inscriptions from Ven. 4 and narrow the existing chronological boundaries (1700-1813/1814). As noted earlier, Princess Tinatin became a nun in 1704. She was still alive in 1742, aged 64. In Pebronia's marginal inscriptions the Princess is mentioned by name of Nino, and as being alive. Therefore Pebronia wrote the marginal inscriptions after Princess Tinatin became a nun and before she died, i.e. in the first half of the 18th century.

CHAPTER III. COMPOSITIONS OF THE COLLECTION OF TEXTS FROM GAREJI (VEN. 4) AS A HISTORICAL SOURCE

III.1. Dogmatic-Polemical Treatise "Damnation of Heretical Leaders". Out of twelve compositions of Ven.4 the eighth text - "Damnation of Heretical Leaders" (249v-254v) is of special importance from the viewpoint of history and source studies (Technical description of the treatise and its complete text with some 35 comments is included into the dissertation work).

As the text under consideration comprises, apart from dogmatic discussions, numerous elements of polemics, typologically it should be attributed to the group of dogmatic-polemical compositions.

Structurally “Damnation of Heretical Leaders” is subdivided into two parts. Each part begins with initial letters richly decorated with colorful ornaments in brick red, red, blue and yellow.

The first part comprises six anathemas in which are damned the most well known six leaders of different heresies (Aryanism, Evnomian heresy, Nestorianism, Severianism, Monophysitism and Manicheanism): priest Arius of Alexandria, Bishop Evnomios of Kyzikos (Cyzicus), Patriarch of Constantinople Nestorius, Patriarch of Antioch Severos, Archimandrite of Constantinople Eutichius and Mani.

Anathemas are short. Each comprises name of a certain heresiarch, an idea of the heresy, names of the Holy Fathers or the name of Ecumenical Synod who/which convicted and condemned the heretic. The sixth anathema is again followed by the short damning of all heresiarchs in general.

The second part of the text concerns dogmatic discourse against those who believe that Christ has one nature. In the end it is noted that the dual nature of God is revealed through the Gospel.

The introductory part is followed by 34 stories from the Gospel, which testify to the fact that Jesus Christ has two distinct, divine and human natures in one person. Of note are clear signs of the antimonophysite polemics in this part of the composition.

Each story from the Gospel is represented by a couple of questions based on a certain fact described in the story, and has a goal to show both divine and human natures of Christ. Here follows an example:

“If He was not flesh, who then lay in the manger? And if He was not God, then to whom did the angels give glory?

“If He was not flesh, who then was wrapped in nappy cloths? And if He was not God, whom did then the Shepherds adore?

“If He was not flesh, then whom did Joseph circumcise? And if He was not God, in whose honour did a new star appear in the heavens?

“If He was not flesh, then whom did Mary nourish at the breast? And if He was not God, to whom did the Magi offer gifts?”

This long and notable part of the composition ends with text glorifying the Orthodox Diophysite teaching.

Taking the above into consideration, I should accentuate that the second part of the dogmatic-polemic treatise, included in Ven.4, was accepted from the old Georgian translation of one of the homilies (“For the Transfiguration”) by Ephrem the Syrian (Lado Mirianashvili, Dali Chitunashvili), though the treatise itself, in a given form, is not found in any other manuscript apart from the Collection from Gareji. If this is correct, then it is obvious that text of the “Damnation of Heretical Leaders” has reached us thanks to a sole copy, which is included in the Collection from Gareji.

Dogmatic-polemic treatise found in Ven.4 generates special interest from the viewpoint of history and source studies, because it assists to clarify a problem of the Georgian-Armenian confessional relations concerning the Gareji monasteries. The problem was raised by Paruir Muradyan in 1985.

Based on the fact of existence of the 13th-19th cc. Armenian graffiti in cave monasteries of Gareji, he concluded that the Armenian pilgrims were accompanied by Monophysite priests who held Liturgy for own flock in cave churches of Gareji. According to the above scholar, Orthodox monks did not pay attention to the confessional belonging of pilgrims, and for certain payment even showed them warm hospitality.

Part of P. Muradyan's considerations is acceptable to me: each monastery would have granted hospitality to pilgrims despite their confessional belonging. The same was the case in Gareji. And indeed, we learn from the graffiti in Armenian alphabet, dated to 1274, that the Orthodox monks of Gareji granted peaceful hospitality to a certain Monophysite pilgrim from Dmanisi. Author of the graffiti (pilgrim from Dmanisi) thanks Garejian monks and states that though his hosts were full of kindness, they "lacked" belief.

Totally different is my approach to the consideration that the Monophysite Armenian priests held Liturgy in churches of Gareji: Orthodox doctrine considered Monophysitism as a heresy, therefore it forbade execution of any Liturgical rites jointly by the followers of Orthodox and Monophysite belief (Incident that occurred at the Palace in the beginning of the 13th century, during the reign of Queen Tamar, is a good example of such restriction: Ioane VIII, Catholicos of Qartly, flatly refused to give communion to one of the highest state officials, Chief Commander Zaqaria Mkhargrdzeli, who was a Monophysite).

I consider that the attitude of Garejian monks towards Monophysites and Monophysitism corresponded to the demands of Orthodox dogma. The treatise under consideration, part of the manuscript Ven.4 copied in Gareji in 1160, corroborates the above-mentioned: it comprises damnation of the heretical leaders, including Archimandrite of Constantinople Eutichius and Patriarch of Antioch Severos, the founders of Monophysite teaching.

Apart from the above, it should be taken into consideration that the Collection of Texts from Gareji was a reading book for Garejian cenobite monks and hermits. Monks educated on the traditions of church books of such content could not have granted permission to the Monophysite priests to hold Liturgy in Gareji churches.

CONCLUSION

The present dissertation work deals with historic and source study analysis of a Collection of Texts, or to be more precise, of one of the compositions and of some twenty marginal inscriptions found on folios of a manuscript from the Georgian Collection at Vienna National Library under shelf number 4.

Conclusions of the study can be conditionally subdivided into two groups. The first group comprises results of archaeographic and codicologic study of the Collection from Gareji and of its marginal inscriptions. Based on the study of Ven.4 and its marginal inscriptions, many significant issues from the history of cave monasteries of Gareji, of the Georgian community in Jerusalem and of Georgia in general have been shown in a new light. Several new considerations concerning the manuscript and certain issues of its history have been stated.

The second group of the conclusions concerns historical material obtained in a course of historic and source study analysis of the composition under consideration from the Collection and of its marginal notes.

Here follows a list of the main conclusions:

I. Main results of archaeographic and codicologic study of the "testament" and of colophons of the manuscript.

I.1. Based on my studies, the problem of typological identification of the manuscript Ven.4, as of a collection of texts was solved in a new way.

I.2. One more manuscript copied by the copyist of the Collection from Gareji has been revealed.

I.3. Time of transferring Ven.4 to the Holy Land, and the time of its removal from the Holy Cross Monastery in Jerusalem has been made more precise.

I.4. Type of restoration work conducted by Hieromonk Besarion Qiotishvili on the Collection from Gareji has been defined.

II. Main results of historic and source studies of the “testament” and of colophons of the manuscript.

II.1. Date of coronation of Giorgi III, the king of Georgia, has been made more precise.

II.2. An attitude of the monks of Gareji monasteries towards the Armenian Monophysite pilgrims in the 12th and 13th centuries has been clarified.

II.3. Biography of Luka Odzrkheli, an unknown Bishop of Moqvi has been reconstructed.

II.4. Ambria, name of an unknown Archbishop of Moqvi has been revealed.

II.5. Biography of Ioseb Khuntusdze, *modzhvari* of the Church of Holy Sepulchre in Jerusalem has been reconstructed.

II.6. Fact of the pilgrimidge of Giorgi Lomas-Dze, an unknown pilgrim from Artanuji to the Holy land has been revealed.

II.7. Biography of Bartholomew, an unknown Catholicos of Apkhazeti/West Georgia has been reconstructed.

II.8. Biography of Barnaba Pavlenisshvili, Archbishop of Tbilisi has been reconstructed.

II.9. Biography of Vlase Saakasdze, Archbishop of Urbnisi has been reconstructed.

II.10. Process of moving the Catholicate residence from Bichvinta to the Monastery of Khobi has been reconstructed.

II.11. Term of office occupied by Ilarion in the capacity of the Catholicos of west Georgia has been made more precise.

II.12. Biography of Nino, the former princess Tinatin Bagrationi, daughter of Bagrat IV, king of Imereti, and spouse of Levan IV, Prince of Odishi, has been reconstructed.

II.13. Fact of the pilgrimidge of Pebronia Khevaridze, nun from Guria province, to the Holy land has been revealed.

II.14. Biography of Hieromonk Benediqte Qitoshvili, the former Besarion, who carried out activities in the Holy Land and on Mount Athos, has been reconstructed. Etc.

Articles published on dissertation topics (2002-2008)

1. A Colophon of the 12th Century Gareji Manuscript (Ven.4) and an Unknown Catholicos of Apkhazeti Bartholomew (ca. 1488-1519). Journal: Georgian Antiquities, 1, Tbilisi, Information Centre for Cultural Heritage of Georgia, 2002, pp. 117-132.
2. Date of Giorgi III's, King of Georgia, Ascent to the Throne, According to the "Testament" of the Manuscript Copied in 1160 Gareji (Ven.4). Collection of Works: Ochkhari. Studies in Ethnology, History and Phylology, Dedicated to J. Rukhadze. Tbilisi, Publishing House "Mematiane" of the Iv. Javakhishvili Institute of History and Ethnology, 2002, pp.508-521.
3. Saint Priest-Martyr Grigol Peradze and an Unknown Manuscript Copied in Gareji in 1160. Collection of Works: *Istoriul-Etnograpiuli Shtudiebi*, V. Materials of the Multifield Conference of Young Scientists and Postgraduate Students Held on 24-27 September, 2001 at the Iv. Javakhishvili Institute of History and Ethnology, Dedicated to the 60-Year Anniversary of the Institute. Tbilisi, Publishing House "Mematiane" of the Iv. Javakhishvili Institute of History and Ethnology, 2002, pp.91-147, 379-382.
4. The 12th Century Calligrapher from Gareji Nikoloz Nikrai, and Two Manuscripts (Ven.4 and H-1669) Copied by Him. Collection of Works of the First Republican Scientific Conference of Young Scientists' Association. Akaki Tsereteli Qutaisi State University. 2003, 10-12 October. Tbilisi, Publishing House „Programa Logosi“, 2003, pp. 202-206.
5. About a Dogmatic-Polemic Treatise ("Damnation of Heretical Leaders") found in the 12th-Century Collection from Gareji (Ven.4). *Istoriul-Etnograpiuli Shtudiebi*, VII. Materials of the Multifield Conference of Young Scientists and Postgraduate Students Held on 24-25 June at the Iv. Javakhishvili Institute of History and Ethnology, Dedicated to Academician E. Taqaishvili. Tbilisi, Publishing House "Mematiane" of the Iv. Javakhishvili Institute of History and Ethnology, 2003, pp. 54-113.
6. An unknown Bishop Luka of Odzrkhe from Moqvi (1360s) and his Five Marginal Inscriptions from the 12th-Century Collection from Gareji (Ven.4). Collection of Works: *Istoriul-Etnograpiuli Shtudiebi*, VI. Materials of the Conference of Young Scientists and Postgraduate Students Held on 24-26 September, 2002 at the Iv. Javakhishvili Institute of History and Ethnology, Dedicated to the 200th Anniversary of M. Brosset's Birth. Tbilisi, Publishing House "Mematiane" of the Iv. Javakhishvili Institute of History and Ethnology, 2003, pp. 33-52.
7. Several New Accounts for the Biography of the Bishop Luka of Odzrkhe from Moqvi (1360s). Proceedings of the Second Republican Scientific Conference of Young Scientists. Akaki Tsereteli Qutaisi State University. 8-10 October, 2004. Tbilisi, Publishing House „Programa Logosi“, 2004, pp. 260-264.
8. Grigol Peradze. About Georgian Manuscripts in Austria. Translated from German by Tsisia Kiladze. Editor of the Translation Prof. Dimitri Tumanishvili. Prepared for Publication and Supplied with Comments by Temo Jojua. In the Almanac "Mtsignobari". '04. "Favourite Ltd. Publishers". Tbilisi, 2004, pp. 160-181.
9. Supplication Marginal Inscription (15th c.) by Giorgi Lomas-Dze, a Pilgrim from Artanuji, From a Manuscript Copied in Gareji in 1160 (Ven.4), Later Conveyed to Jerusalem. Collection of Works: The Georgian Source Studies, XI. The issue is dedicated to the Doctors of Science in History M. Berdzenishvili and L. Davlia-

- nidze. Tbilisi, Publishing House “Mematiane” of the Iv. Javakhsishvili Institute of History and Ethnology, 2006, pp. 121-134.
10. Marginal Supplication Colophons (First Half of the 18th c.) From a Manuscript Copied in Gareji (Ven.4), Later Conveyed to Jerusalem, Written by Nun Nino Bagrationi, the Widow of Levan IV Dadiani, and by Nun Pebronia Khevaridze. Collection of Works: Proceedings of the Institute of History and Ethnology, VIII. The issue is dedicated to the 900th anniversary of founding the Monastery of Gelati. Tbilisi, Publishing House “Universal”, 2008, pp.153-173.